

СУЧАСНІСТЬ

Іван Гнатюк: Відгомін життя — Альбер Камю: Гість — Яр Славутич: Св. Софія Царгородська — Олекса Ізарський: Чудо в Мисловицях — Остап Тарнавський: «Камінний господар» Лесі Українки у постанові режисера В. Лисняка — Володимир П. Стахів: Тіто, Чавшеску, Гомулка — «буржуазні націоналісти» чи, може, тільки «націонал-ухильники»? — Богдан Кравців: П'ятий з'їзд письменників України — Микола Михалюк: У Луцькій обласній бібліотеці — Богдан Винар: Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції — Ярослав Рудницький: Під синьо-жовтим прапором з тризубом посередині — Пантелеймон Ковалів: Ще про дієприкметники в українській мові — Омелян Пріцак: Організація і завдання української науки у США — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки

4 (76)

КВІТЕНЬ 1967

	нм	ам. дол.
Кубійович Володимир, Маркусь Василь: Дві енциклопедії, стор. 146	3,80	1,00
* * * Леґенда і дійсність, збірка статей (в укр., рос., англ., мовах), стор. 80	2,50	0,75
Маркусь Василь, Пеленський Ярослав: Питання національної політики в СРСР, стор. 110	2,50	0,75
Мосендз Леонид: Волинський рік, поема, стор. 80	0,50	0,15
Петров Віктор: Українські культурні діячі УРСР 1920- 1940, стор. 80	2,50	0,75
* * * Позиції українського визвольного руху (передрук підпільних статей), стор. 140	0,50	0,20
Полтава Леонид: У вишневій країні, новелі, стор. 40	0,50	0,20
Приходько Віктор: Під сонцем Поділля, спогади, стор. 158	1,00	0,25
Рахманний Роман: Кров і чорнило, стор. 140	2,50	0,75
Ребет Лев: Формування української нації, стор. 60	0,50	0,15
* * * Самостійність, орган УГВР (передрук під- пільного видання), стор. 188	0,50	0,20
Симоненко Василь: Берег чекань, стор. 224	10,00	2,50
Соловей Дмитро: Політика ЦК КПРС у плануванні роз- витку та промислових кадрів на Україні, стор. 108	2,50	0,75
* * * Спомяни чотогого Отроверха, стор. 168, (III)	2,00	0,50
Франко Іван: Про соціалізм і марксизм, стор. 260	10,00	2,50
Хрін Степан: Зимом в бункрі, (спогади-хроніка), стор. 142	2,00	0,50
Хрін Степан: Крізь сміх заліза, (спогади), стор. 160	2,00	0,50
Чапленко Василь: Чорноморці, т. I, стор. 192	0,50	0,20
Шерех Юрій: Не для дітей, стор. 416	14,00	3,95
Шерех Юрій: Прощання з учора, стор. 52	0,50	0,20

Замовлення слати на адреси:

«Prolog» Inc.
875 West End Ave, Apt. 14 b
New York, N. Y. 10025
USA

„Sucasnist“
8000 München 2
Karlspl. 8/III
Bundesrepublik Deutschland

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

4 (76)

КВІТЕНЬ 1967

РІК ВИДАННЯ СЬОМИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій.

Редакція:

Володимир Стахів, Богдан Кравців, Богдан Бойчук, Кирило Митрович,
Роман Рахманний.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS», G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ІВАН ГНАТЮК: ВІДГОМІН ЖИТТЯ

1

Я йшов по кладовищі. Шамотів
Монахом лист молитву наді мною
І доторкався до голих почуттів,
Як до чола тремтячою рукою.

Минаючи задумані хрести,
Я йшов отак — без напрямку й мети —
Аби погомоніти з самотою.

І вслід мені чутлива, як струна,
Дзвеніла стиха тиша мовчазна.

2

Мій смуток за хвилиною хвилину
Нанизував на гостре відчуття, —
Дзвеніла тиша — й чулося, як лине
Навколо серця відгомін життя.

У чому суть, — питав себе, — життєва?
Та лиш навшпіньки цупились дерева
За обрій неосяжного буття.

І борсались думки мої в питанні,
Як човники в туманнім океані.

3

І в тиші обелісків та хрестів
Ледь чутний звук вловив я на хвилину, —
То ключ пізнання мимо пролетів,
Черкнувши злегка Істину глибинну.

Хитнулись хвилі Істини — й мені
Крилом у їх прозорій глибині
Майнула суть життя людського й згину.

Збудила думку помахом крила —
І в сутінки поважно попливла.

4

Я чув, як час видзвонює бджолино,
Летить, летить крізь млосну безголось,
А вік людський лиш вибіжить — і гине,
Як прудконогий вилощений лось.

Зникає в хащах вічності. І тиша
Зелений сон тут вітами колише, —
Людське життя в тих вітах піднялось.

Пліч-о-пліч тут — і ворог, і товариш,
Тут смерті, як судді, не підхабарिश.

5

Надії, туги, клопоти земні —
Усе марним на кладовищі стане, —
З дівочих персів
— згашених вогнів —
Тут виростають вишні тонкостанні.

І ягоди — невипиті уста —
Цілюють лик холодного хреста
І рясно роси ронять на світанні.

Тут вічне ложе: тільки прилягти —
І гасне шал людської суєти.

6

До болю тут незбагнено-смішні
Мисливці слав і звань високочоліх, —
Тут кладовище — фініш метушні —
І спокій, насторожений, як сполох.

Тут мудрість філософії. Віки
Читатимуть ці книги-могилки
І гратиме їм вітер на тополях.

Тут всі путі — в конкретній простоті,
Як вирізьблений напис на хресті.

7

Як лепет простодушної дитини —
Смішна мені обачливість ота,
Що, як монети імпортні, щоднини
Обчислює і зважає літа.

Ні ризику, ні радості нікому, —
Як той скупар на скарбі золотому,
Сидить — і дні у скнарість загорта.

Але за скупість вічності не купить, —
Смішна мені обачлива та скупість.

8

Не в дріб'язках — життя людського суть.
Що дріб'язки? Це — сіті павутинні, —
Самі на себе люди їх плетуть,
Розпилюючи вік свій по пилині.

Жилось чи ні, а з вічності роки
Не випливають, як селезні з ріки
Поскубати травички на долині.

Прогавиш мить — і стане, далєбі,
Вона повічним докором тобі.

9

У пам'яті, що люди бережуть,
І добрі й злі діла людські, як рибок
В акваріюмі, видно. Чесна путь —
Єдино-найкоштовніший зарібок.

Бо суть життя — не згинути в ганьбі,
Бо суть життя — це пам'ять по собі,
Величніша від пам'ятників срібних!

І хто його прожив лише повзком,
Тим пам'ятник — осиковим кілком!

10

Я йшов по кладовищі. Шамотів
Мій смуток, нишком нижучи хвилини,
І в тиші обелісків та хрестів
Я чув, як час видзвонює бджолино.

Надії, туги, клопоти земні —
До болю тут незбагнено-смішні,
Як лепет простодушної дитини.

Не в дріб'язках — життя людського суть, —
У пам'яті, що люди бережуть.

*Передруковано з журналу «Дніпро», ч. 1,
Київ, січень 1967*

АЛЬБЕР КАМЮ: ПІСТЬ

Учитель спостерігав, як до нього простують два чоловіки. Один — верхи, другий — пішки. Вони ще не досягли крутого узвозу, що вів до школи, поставленої на пагорбі. Люди помалу брели в снігу між камінням, серед безкрайого простору високого пустельного плато. Кінь інколи спотикався. Звук губився, але впадали в очі клуби пари, що виривалися тоді з кінських ніздрів. Принаймні один з подорожан знав місцевість. Вони трималися стежки, яка від кількох днів цілковито зникла під покривом брудно-білого снігу. Учитель прикинув: їм забере добрих півгодини вийти на згір'я. Було холодно. Він вернувся до середини одягти светер.

Перейшов через клясу — порожню й зимну. На чорній дошці чотири ріки Франції, виведені різнокольоровою крейдою, вже третій день текли кожна до свого гирла. Після восьмимісячної посухи у середині жовтня випав без попередніх дощів глибокий сніг, і два десятки учнів з розкиданих по плато селищ більше не з'являлися. Доведеться чекати кращої погоди. Дарю палив тільки в одній кімнаті: з неї складалося все його мешкання. Суміжна з клясою кімната виходила дверима на східне плато. Єдине вікно, так само як і вікна кляси, дивилося на південь. У цьому напрямі за декілька кілометрів від школи височина повільно спадала. В ясну годину на південному обрії бовваніли фіялкові обриси гірського кряжу, що розступався, творячи браму до пустелі.

Трохи обігрівшись Дарю підійшов до вікна, з якого вперше запримітив людей. Вони зникли. Певно перемагають узвіз. Небо посвітлішало, за ніч віхола вщухла. Ранок зайнявся каламутним світлом, що натужно вбивалося в силу, поки низькі хмари підносилися вище. О другій пополудні здавалося, наче день щойно почався. Але й це було краще, ніж останні три дні, коли серед безпросвітної темряви валив густий сніг, а вітер лютими наскоками ломився у подвійні двері кляси. Дарю коротав довгі години в хаті й витикався надвір тільки годувати курей у повітці та набирати вугілля. На щастя, грузовичок з Таджики, найближчого північного селища, за два дні перед бурєю завіз припаси. Він повернеться через сорок вісім годин.

Щоправда, Дарю міг би й так перетривати облогу, бо його велику кімнату захарастили мішки зерна, які йому доручила влада для розподілу між учнями з тих родин, що потерпіли від посухи. Насправді лихо не оминуло нікого, бо всі були бідні. Щодня Дарю обділяв малюків пайкою. Він добре знав, як дошкульно вони відчуватимуть її брак, поки триває негода. Може котрий з батьків або старших братів повернеться сьогодні поплудні, тоді він зможе відсипати їм зерна. Немає ради, треба якось перетерпіти до наступного врожаю. Тепер, коли з Франції настіли пароплави з хлібом, найгірше минулося. Але трудно забуватимуться оті злидні, ті ватаги привидів у лахмітті, що блукали під палочим сонцем. З місяця на місяць плято все більше бучавіло, ґрунт мало-помалу жолобився, достоту пражився, каміння під ногою розсипалося на порошок. Вівці тоді гинули тисячами, ба навіть люди мерли, то тут, то там, так що ніхто про те й не знав.

Порівнюючи з такою нуждою, він, що жив майже по-чернечому в цій школі на відшибі, задоволеній малим і звиклий до суворого життя, — він почував себе, далекі, паном, маючи білі стіни, вузьку канапу, етажерку з нефарбованого дерева, власне водосховище та щотижневий приділ води й харчів. І раптом цей сніг, зненацька, без дощового перепочинку. Така вже ця країна, життя тут жорстоке навіть і без людей, які зовсім його не полегшують. Але Дарю родився тут. Деінде він почував себе вигнанцем.

Учитель вийшов на майданчик перед школою. Люди вже добулися на середину схилу. Він пізнав у вершникові свого давнього знайомого, старенького жандарма Бальдуччі. Бальдуччі вів на мотузі араба, що плентався позад нього із зв'язаними руками, похнюпивши голову. Жандарм привітався рухом, але Дарю не відповів, бо його увагу поглинув араб у синьому линялому бурнусі, в сандалях та в шкарпетках з грубої шерсти і з коротким вузьким покривалом на голові. Наближались. Щоб не ушкодити араба, Бальдуччі стримував коня, і обидва посувалися поволі.

З відстані голосу Бальдуччі гукнув: «Загаяли цілу годину на три кілометри з Ель Амеру сюди!» Дарю не відгукнувся. Він, невисокий і широкоплечий, у товстому светрі, тільки дивився на них. Араб жодного разу не підвів голови. «Добрідень, — привітався Дарю, як ті ступили на майданчик, — заходьте погрітися». Болізно покректуючи й не випускаючи з рук мотуза, Бальдуччі зліз з коня. Він усміхався до вчителя з-під настобурчених вусів. Маленькі темні очиці, глибоко сховані під смаглявим чолом, та уста, облямовані зморшками, надавали його обличчю уважливо-старанного виразу. Дарю взяв коня за вуздечку, відвів у повітку й повернувся до чоловіків, що тим часом че-

кали в школі. Він запросив їх до своєї кімнатки: «А я зараз розпало в клясі, там нам буде просторіше». Коли він знову зайшов до кімнати, застав Бальдуччі на канапі. Він уже відв'язав мотуз, на якому вів араба, і араб сидів навпочіпки перед піччю. Руки залишилися зв'язані, покривало на голові зсунулося назад, а зір був спрямований до вікна. В першу мить Дарю не помітив нічого, тільки величезні губи, повні й гладенькі, майже негрські. Ніс проте був рівний, темні очі гарячково світилися. З-під покривала визирало вперте чоло, а все обличчя, з обвітреною й трохи блідою від холоду шкірою, мало затривожений і водночас непокірний вираз, який здивував Дарю, коли араб повернувся і глянув йому просто в вічі. «Ідіть до кляси, — сказав учитель, — а я приготую для вас м'ятний чай». «Дякую, — мовив Бальдуччі. — Стільки клопоту! Зараз відступаємо.» І до в'язня по-арабськи: «Гей ти, ворушися!» Араб підвівся й, несучи поперед себе скручені зап'ястя, спроквола посунув до кляси.

Разом з чаєм Дарю приніс стілець. Та Бальдуччі вже втиснувся на передню учнівську лаву, араб же примостився напроти вчительського столу обличчям до печі, що стояла між столом і вікном. Дарю подав йому склянку чаю й завагався, дивлячися на зв'язані руки. «Може їх можна розв'язати?» «Звичайно, — погодився Бальдуччі, — то лише для дороги», — і хотів вставати. Але Дарю, поставивши склянку на підлогу, став на коліно коло араба. Араб не вимовив ні слова, тільки слідкував за ним гарячковими очима. Щойно руки звільнилися, він потер спухлі зап'ястя, взяв склянку з чаєм і дожадливо накинувся на гарячу рідину, п'ючи її маленькими швидкими ковтками.

— Гаразд, — озвався Дарю, — то куди ви, власне, прямуєте? Бальдуччі витягнув з чаю свої вуса: «Сюди, синку».

— От незвичайні учні! Заночуєте?

— Ні, я повертаюся в Ель Амер, а ти відпроводиш товариша до Тенджуту. На нього чекають у поліції.

Бальдуччі приязно посміхався.

— Не вигадуй, — відмахнувся вчитель, — робиш з мене дурня?

— Ні, синку, такий наказ.

— Наказ? Я ж не . . . — Дарю затнувся, йому не хотілося образити старого корсиканця. — Це не мое ремесло.

— Ет, що там говорити! На війні пробують всякого ремесла.

— Тоді я почекаю оголошення війни!

Бальдуччі згідливо притакнув.

— Гаразд. Але такий наказ, і тебе він стосується також. Щось нуртує. Подейкують про повстання. Ми всі, до певної міри, мобілізовані.

Впертий вираз Дарю не пом'як.

— Послухай, синку, — продовжував Бальдуччі, — я люблю тебе, і ти повинен зрозуміти. В Ель Амері нас дванадцяттеро, а патрулюємо ми цілу область, отож я мушу повернутися. Мені сказали довірити тобі цього дурня й вертатися без затримки. Ми не могли його тримати в себе, бо розхвильовані односільчани хотіли його відібрати назад. Завтра маеш відвести його до Тенджуйту. Для такого молодця, як ти, двадцять кілометрів не велике діло. Оце і все. А опісля вертайся до своїх учнів і спокійно живи.

За стіною хропів кінь і бив копитом. Дарю задивився у вікно. Погода розгодинювалася, над засніженим плято розгорялося світло. Ледве но розтане сніг, сонце знову поверне свої права і знову немилосердно смалитиме кам'янисті простори. А з одноманітного неба знову повсякдень бурхатиме сухий жар на оцо пустелю, де ніщо не нагадує про людей.

— А що він зробив? — поцікавився вчитель, повернувшись до Бальдуччі. І поки той встиг відповісти, запитав:

— Чи він говорить по-французьки?

— Ані слова. Ми розшукували його цілий місяць, але його переховувано. Він убив кузена.

— Він проти нас?

— Не думаю. Проте все може статися.

— За що він убив?

— Якась родинна сварка. Хтось комусь заборгував збіжжя. Історія не дуже ясна. Коротко кажучи він прикінчив кузена серпом. Достеменно як барана, чирк! . .

Бальдуччі зробив рух, наче потягнув лезом поперек горла, це привернуло арабову увагу, і він занепокоено зиркнув на жандарма. Дарю спалахнув гнівом, не тільки на оцього чоловіка, а на весь людський рід з його підлими вчинками, невсипущою ненавистю, жадобою крови.

На плиті засвистів чайник. Учитель налив чаю Бальдуччі, а по короткому ваганні й арабові, що пожадливо припав до чашки. Коли араб підніс догори руки, бурнус розхилився, і вчитель побачив худі мускулясті груди.

— Спасибі, хлопче, — подякував Бальдуччі, — а тепер я зникаю.

Він підвівся й ступив до араба, витягаючи з кишені мотузок.

— Ти що? — сухо кинув Дарю.

Спантеличений Бальдуччі показав мотузок.

— Не завдавай собі труда.

Старий жандарм нерішуче погодився.

— Як хочеш. Ти, звичайно, озброєний?

— Маю мисливську рушницю.

— Де?

— У скрині.

— Ти повинен тримати її біля ліжка.

— Навіщо? Я не маю чого боятися.

— Ти божевільний, синку. Якщо дійде до повстання, то кожен з нас буде в небезпеці: ми всі з одного поля ягоди.

— Я зумію оборонитися. Мені видно, як хтось наближається.

Бальдуччі розреготався, з-під вусів несподівано блиснули ще білі зуби.

— Тобі видно? Добре. Я те й казав. Ти зроду трохи дивак. За це я тебе й люблю. І мій син був такий самий.

Те говорячи, він витяг свій револьвер і поклав на стіл.

— Сховай, з мене вистачить і одного, поки доїду до Ель Амеру.

Револьвер поблискував на чорній поверхні столу. Коли жандарм наблизився, на вчителя війнуло духом шкіри й коня.

— Слухай, Бальдуччі, — раптом заговорив Дарю, — це все викликає в мене огиду, особливо твій молодчик. Але я його не видам. Битися, якщо треба, — так, але не це.

Старий жандарм стояв цілком близько і зміряв його суворим поглядом.

— Ти робиш дурницю, — проговорив поволі. — Мені це також не до смаку. Навіть з роками не можна звикнути крутити людину мотузкою, відчуваєш, далебі, сором. Але, з другого боку, не можна їм і потакати.

— Я його не видам, — повторив Дарю.

— Це наказ, синку, я тобі його повторюю.

— Гаразд, то повтори їм те, що я тобі сказав: я його не видам.

Бальдуччі робив видиме зусилля впорядкувати думки і все поглядав то на араба, то на Дарю. Наприкінці зважився.

— Ні. Я їм нічого не говоритиму. Якщо ти хочеш задля власного спокою порвати з нами, я тебе не зраджу. Мені наказали доставити арештованого сюди, і я це виконав. Підпиши розписку.

— Для чого? Я ніколи не відмовлятимуся, що ти його лишив у мене.

— Не роби мені прикрости. Я певен, що ти скажеш правду. Ти тутешній, ти людина слова, але ти мусиш підписати. Таке правило.

Дарю висунув шухляду, вийняв звідти чотиригранну пляшечку з фіялковим чорнилом та рожеву дерев'яну ручку з пером «сержант-майор», яке вживав, щоб виводити зразки красно-

пису, і підписався. Жандарм старанно згорнув папір, засунув його до портмоне й попрямував до дверей.

— Я проведу тебе, — озвався Дарю.

— Не треба, — буркнув Бальдуччі, — не намагайся бути ввічливим, ти мене образив.

Він кинув погляд на араба, що застиг нерухомо на своєму місці, тяжко зідхнув і, обернувшись до виходу, додав: «Процавай, синку». Двері за ним з грюкотом зачинилися. Бальдуччі пройшов попри вікно і зник. У повітці рухнувся кінь, сполохано засокотіли кури. За якусь мить, ведучи коня на повіді, Бальдуччі вдруге пройшов попри вікно. Ось він досягнув узвозу і зник з поля зору, ні разу не озирнувшись, слідом за ним зник і кінь. Чути було, як м'яко покотився вниз великий камінь. Дарю вернувся до арештованого, що сидів закам'яніло й не зводив з нього погляду. «Залишайся тут», — сказав учитель по арабськи й пішов до своєї кімнати. Вже, було, переступив поріг та передумав, вернувся до столу, забрав револьвер і всунув у кишеньку. Тоді, не оглядаючися, пішов до себе, в кімнату.

Довго пролежав Дарю на канапі, спостерігаючи, як непомітно міняється небо, і наслуховаючи тишу. Перший час по приїзді сюди після війни його гнобила ця тиша. Він просив призначення в одне з містечок біля підніжжя гір, що відмежовують пустелю від плято, де стрімкі стіни урвищ, зелено-чорні з півночі, рум'яно-фіялкові з півдня, позначають межі вічного літа. Його ж послали далі на північ, на саме плято. Спочатку він тяжко зносив самотність серед безгоміння засіяної каменем мертвої землі. Правда, де-не-де борозни нагадували про рільництво, але в дійсності їх прорізали, шукаючи камінь, придатний до будови. Тут орють тільки для того, щоб жати камінь. Вряди-годи комусь поталанить нашкрябати трохи ґрунту, схованого в щілинах, і підживити ним захирілий садок. Три чверти країни гнобить камінь. Міста тут виникають, щоб записатися й щезнути без сліду. Люди родяться, щоб кохатися, чи душити один одного за горло, й умерти. Ніхто в цій пустелі — ні він, ні його гість, не важать нічого. І все ж поза нею ні він, ні той другий, Дарю це знає напевно, не зможуть жити.

Він звівся на ноги. В клясі ані шелеснуло. На саму думку, що араб утік, і не доведеться нічого вирішувати, така неприхована радість сколихнула його еством, що він сам зачудувався. Проте арештований не втік. Він лежав горілиць між столом і піччю, втупивши в стелю широко розплющені очі. Зараз особливо впадали в око його товсті губи, що через них вираз обличчя здавався сердито незадоволеним. «Ходи», — покликав Дарю. Араб устав і пішов за ним. В кімнаті вчитель показав на стілець біля столу край вікна. Араб сів, не зводячи очей з Дарю.

— Голодний?

— Так, — признався арештований.

Дарю поставив на стіл два накриття. Замісив олією борошно в тарілці, розплескав на сковороді корж і запалив невелику газову плитку. Лишив корж пектися, а сам тим часом сходив у повітку по крашанки, сир, фініки, конденсоване молоко. Поки готовий корж вистигав на підвіконні, він скип'ятив резведене у воді молоко та зісмажив яєшню. У рухові він якось вдарився об револьвер, засунений у праву кишеню. Дарю перервав кухарювання, вийшов до кляси й сховав револьвер у шухляді столу. У кімнаті посутеніло. Увімкнувши світло, Дарю присунув до араба страву. «Їж,» — промовив. Той відламав шматочок коржа, жадливо поніс його до рота, але спинився на півдорозі.

— А ти? — запитав.

— Після тебе. Я теж їстиму.

Великі губи трохи розтулилися, хвилька нерішучости, і арабові зуби вп'ялилися в корж.

Після вечері араб усе поглядав на вчителя.

— Ти суддя?

— Ні, я передержу тебе до ранку.

— Чому ти зі мною їси?

— Бо голодний.

Той говорив йому «ти». Дарю встав і вийшов. Він уніс з повітки складане ліжко й умостив його між столом і грубкою впоперек до свого власного. З чималої валізи, що стояла на підлозі в кутку і правила заразом за полицю для паперів, витяг два простирала і розстелив їх на складаному ліжку. Потому спинився без діла і нарешті сів на своє ліжко. Більше не було чого робити, не було коло чого поратися. Хібащо приглядатися до чоловіка. То й приглядався, силкуючись уявити собі обличчя, спотворене люття. Чомусь не міг. Бачив тільки погляд, темний та блискучий, і тваринні уста.

— Навіщо ти його збив? — власний голос прозвучав так во-роже, що аж самого здивувало.

Араб відвернув очі.

— Він тікав. Я погнався за ним.

Знову глянули на Дарю очі, сповнені нерадісним запитом.

— Що вони тепер зроблять зі мною?

— Боїшся?

Араб заціпенів, відвернувши погляд.

— Каєшся?

Араб глипнув на нього, роззявивши рота. Було ясно як день, він не розуміє. У Дарю зростало роздратування. А тут ще до

всього почуття незграбності і незручності: власне велике тіло затиснене в сutoчки між двома ліжками.

— Лягай спати, — кивнув нетерпеливо, — це твоя постіль.

Араб не ворухнувся, благав Дарю:

— Скажи.

Учитель подивився на нього.

— Завтра повернеться жандарм?

— Не знаю.

— Ти підеш з нами?

— Не знаю. Для чого?

Арештант перейшов на ліжку й простягнувся горілиць поверх простирал ногами до вікна. Світло електричної лампочки тепер було йому просто в вічі, він одразу заплющився.

— Для чого, — перепитав Дарю, стаючи коло ліжка.

Араб розплющив очі й намагався дивитися на нього не моргаючи під сліпучим світлом.

— Піди з нами, — на цьому замовк.

Вже й північ, а Дарю ніяк не засне. Він звичайно лягав цілком роздягнений, мав давню звичку спати голим. Та цього вечора, коли опинився без одягу, завагався. Відчув себе наче беззахисним, ворухнулося бажання знову одягтися. Знизав плечима. Адже того другого йому видно і, якщо доведеться, скрутить його в баранячий ріг. Із свого ліжка він міг спостерігати араба, як той непорушно лежав на спині, міцно склепивши повіки під різючим світлом. Коли Дарю вимкнув світло, відразу запанувала глибока темрява. Мало-по-малу ніч у вікні ожила: там заворушилося спроквола беззоряне небо. Незабаром учитель уже міг вирізнити перед собою розпластане тіло. Араб лежав як і раніше, тільки очі його, здається, були розплющені. Легенький вітерець крутився навколо будинку. Може він геть прожене хмари, і тоді з'явиться сонце.

Серед ночі вітер зміцнів. Трохи посокотіли кури й затихли. Араб перевернувся на бік, спиною до Дарю, і останньому вчулося, наче той застогнав. Арабів віддих одразу став глибшим, рівнішим. Чуючи так близько біля себе дихання, вчитель не міг загнути й поринув у думки. Присутність чужої людини в кімнаті, де він понад рік ночував сам, заважала. Ця присутність, крім того, накидала на них своєрідне побратимство, яке було йому добре відоме та від якого він за даних обставин мусить відмовлятися: між людьми, що живуть в одній кімнаті, будь то солдати чи в'язні, виникає дивний зв'язок, наче, скинувши разом з оджею і власну оболонку, вони, поминаючи будь-які різниці, кожного

вечора братаються на одвічному полі сну і втоми. Тьху, які дурниці лізуть у голову, схаменувся Дарю, треба спати.

Учитель ще не спав, коли трохи пізніше араб ледь-ледь ворухнувся. За другим порухом арештанта вчитель насторожився, готовий до всього. Спираючися на руки, араб помаленьку звівся, немов та сновида. Сівши на ліжку, він застиг і, не повертаючи голови до Дарю, наслухався, наче відчував на собі його увагу. Дарю не ворушився: він саме пригадав, що револьвер залишився в шухляді столу, тому краще буде діяти несподівано. Тим часом він стежив, як арештований спустив ноги на підлогу, переcheckав ще якусь хвилину і почав неквапно одягатися, ще й далі нагадуючи сновиду. Дарю вже хотів озватися, аж тут араб рушив з місця зовсім нормально, хоча навдивовижу безшелесно. Він попрямував до дверей у глибині кімнати, що виходили в бік повітки. Обережно підняв клямку, вислизнув і прихилив за собою двері, не замикаючи. Дарю продовжував лежати. «Тікає, — подумав собі. — Щасливої дороги!» Однак він уважно прислухався. Кури не сполохалися, значить той повернув на плято. Десь ледве чутно забулькотіла вода. Що воно таке, він догадався лише тоді, коли араб знову з'явився в дверях, дбайливо зачинив їх на клямку і без найменшого шелесту ліг у ліжко. Дарю повернувся до нього спиною й заснув. Пізніше крізь сон йому вчулися знадвору скрадливі кроки. «Це мені сниться», — заспокоїв себе й продовжував спати.

Коли він прокинувся, небо було ясне. Крізь погано пригнане вікно просочувалося холодне чисте повітря. Скулившись під покривалами й розтуливши рота, спокійно спав араб. Та коли Дарю поторгав його за плече, той мало не підсочив і безтямно глянув на Дарю такими божевільними з переляку очима, що вчитель мимоволі відступив. «Не бійся, це я. Пора їсти». Араб кивнув головою й вимовив «так». До нього повернувся спокій, але вираз обличчя лишився відчуженим і неухважним.

Кава була готова. Вони пили її, жуючи корж і сидючи поруч на складаному ліжкові. Потім Дарю повів араба в повітку, показав крант, де можна вмитися, а сам повернувся до хати, згорнув простирала, склав похідне ліжко, застелив свою постіль і причепурих кімнату. Після того вийшов через клясу на майданчик. На блакитному небі вже красувалося сонце, м'яке ласкаве світло розливалось над пустелею. На узвозі де-не-де протанув сніг, повитикалося каміння. Присівши біля краю площини, вчитель задивився на пустельний простір. Він думав про Бальдуччі. Він образив старого, повівся з ним так, ніби не хотів ділити спільну долю. Йому ще й досі вчувалося жандармове прощання і, сам не здаючи собі справи чому, він відчув у душі якусь дивну порожнечу й безборонність. Саме в цю хвилину по другому бо-

ці школи кашлянув арештований. Дарю почув його наперекір бажанню, розлючений пожбурих каменяку, вона засвистіла в повітрі і вгрузла в сніг. Безглуздий злочин цієї людини обурював, але видавати чоловіка не годилося з сумлінням, сама думка про це обікала його соромом. Він кляв і своїх, що накинули йому араба, і араба, який осмілювався вбити, але не відважився втекти. Дарю схопився на ноги, обійшов майданчик, ще трохи почекав, не рухаючись, і ввійшов у школу.

Схилившись над цементовою підлогою повітки, араб двома пальцями чистив зуби. Дарю глянув на нього, сказав «ходи» і пішов до своєї кімнати попереду арештованого. Він натяг поверх светра мисливську куртку, взув зручні для ходи черевики. Почекав, стоячи, до кляси, вчитель показав своєму супутникові на вихід: «Іди!» Той не ворухнувся. «Я прийду,» — додав Дарю. Араб вийшов. Дарю повернувся до хати і зробив пакунок з фініків, цукру та сухарів. Проминаючи в клясі стіл він на мить затримався, потім рішуче переступив поріг і міцно причинив за собою двері. «Нам туди», — показав. Рушили на схід — він попереду, арештант за ним. Не зробили й кільканадцяти кроків, як Дарю здалося, що він чує позаду ніби шелест. Повернувся, обійшов навколо будинку — ніде нікого. Араб слідкував за ним і, здається, нічого не розумів. «Пішли», — озвався Дарю.

Після години ходу спинилися перепочити під гострим вапняним шпилем. Сніг танув чимраз швидше, а сонце швиденько сушило калюжі, чепурило рівнину, яка поволі висихала й зачинала мерехтати як навколішне повітря. Коли знову рушили, під ногами вже дзвеніла земля. Інколи з радісним криком пролітала якась пташка. Дарю глибоко дихав-упивався прохолодним сьйвом. До дрібниць знайомий простір, тепер майже бездоганно жовтий під блакитною шапкою неба, викликав у нього дивний захват. Проминула ще година, а вони все йшли спадною стежкою на південь. Ось і рівенький причілок з крихкого каменю. Звідти на сході плято досягає низовної рівнини, на якій де-не-де стримлять калікуваті дерева, а на півдні звалища камінних брил надають краєвидові буремного вигляду.

Дарю уважно розглянувся на обидва боки. Небо, небо до самого виднокола, ніде ні лялечки. Обернувся до араба, що слідкував за ним, не розуміючи. Подав пакунок: «Візьми. Тут фініки, цукор, хліб. Тобі вистачить на дві доби. А ось — тисяча франків». Араб узяв пакунок, і гроші, але тримав повні руки коло грудей, наче не знав, що з цим усім робити. «Тепер дивися, — вів далі вчитель, показуючи рукою на схід. — Це дорога на Тенджуйт. Дві години ходу. У Тенджуйті уряд і поліція. Вони чекають на тебе». Араб дивився на схід, все ще притискаючи до гру-

дей гроші й пакунок. Дарю взяв його за лікоть і доволі грубо крутнув на чвертьоберта, змусивши глянути на південь. Біля підосви пагорба, на якому вони стояли, позначилася ледве помітна тропа. «А це — путівець, що перетинає плято. За день ходу ти потрапиш на пасовиська, а там стрінеш перших кочівників. Вони приймуть тебе і дадуть притулок, як велить їхній закон». Араб повернувся до Дарю у великому стурбованні. «Слухай», — вимовив. Дарю похитав головою. «Ні, мовчи. Тут я тебе кидаю». Повернувся до нього спиною, ступив два великі кроки в напрямі до школи, глянув невпевнено на остовпілого араба й пішов геть. Кілька хвилин він не чув нічого, тільки під власними кроками дзвеніла мерзла земля. Не оглядався. Та трохи згодом таки не втерпів. На пагорбі, опустивши руки, стояв, як і давніше, араб і проводив його очима. Дарю відчув, що його стискає за горло. Він подратовано чортихнувся, зробив рукою широкий помах і поспішив далі. За добрі гони ще раз зупинився й оглянувся. На пагорбі вже не було нікого.

Дарю вагався. Сонце підбилося доволі високо й починало припікати. Нарешті вчитель покрокував назад, спочатку не дуже впевнено, згодом рішуче. Поки пересягнув до невеликого згірка, облився потом. Одним духом вибіг на вершечок і спинився захеканий. Кам'янисті звалища на півдні чітко вирізнялися на тлі синього неба, а над східньою рівниною вже тремтіла юга. Серце в Дарю болізно зацеміло: там, огорнутий гарячим відпаром, араб помаленьку крокував до в'язниці.

*

Трохи згодом, стоячи перед вікном у класі, вчитель дивився незрячими очима, як з небесної високости сягає на плято золоте проміння. За його плечима на чорній дошці між вигинами французьких рік чиясь невправна рука вивела крейдою: «Ти видав нашого брата. Ти поплатишся». Дарю дивився на небо, на плято, на ген ту невидиму землю, що тягнеться аж до моря. Серед цієї просторої країни, яку він так безмежно любив, він був самотній.

Переклад з французької
Оксани СОЛОВЕЙ

Albert Camus. „L'Hôte“. Extrait de „L'Exil et le Royaume“. Copyright by Editions Gallimard, Paris 1957.

Усі права застережені.

ЯР СЛАВУТИЧ: СВ. СОФІЯ ЦАРГОРОДСЬКА

(Із книги «Мудрощі мандрів»)

До помсти кличуть почорнілі нави,
Яка первісна, дика голизна,
Де продудніла зграя навісна,
Наклавши слід на образи кривавий!

Давно погасли базилевси слави.
І на Великдень не дзвенить весна.
Конай, Босфоре, прагнучи хісна,
Твоє минуле в пазурях облави!

Ридає вниз, вергаючи відчай,
На мінаретах розіп'яте небо.
І я, відплати спрагнений украй,

Тебе клянуну, півмісяця ганебо.
За всі наруги, за мільйони ран
Я кляв би кожного, чие ім'я Осман!

Царгород, 11 серпня 1966

(Закінчення)

37

Жарт після такого двобою ошелешив і Льюку, і Ліду:

— Та все закінчилося... початком справжньої війни. Не на «живот», а на смерть!

До цього менту в душах ще жевріла надія, що все ще налагодиться, що підлатаний Віктором корабель пропливе ще осінь.

— Справа не в казані. Шрамм спрягся з Петровим... Просто прикро... Щоб виштовхати Лисенків до Німеччини, створено Священний союз, фу!

Згодом Віктор додав:

— Німеччина так Німеччина. Все одно — Німеччина. Рано чи пізно. Справа кількох місяців. Хай живе Німеччина!

Вже відходили зашпори. Знахабніла, не давала спокою думка про кінець шлезького перемир'я, мисловицького чуда. Здалеку вчувалися громи війни. Над Вислою благословилося... на горобину ніч весвітнього значення. Може треба було та вволити волю директора, піддатися і роз'їхатися з ним, таким чином, подружньому? Хай би йому на згадку залишилося почуття здуру вчиненої несправедливості, почуття власної нищоти! А тепер Шрамма, як шкоду-кота, натовчено писком, мордою, зім'ято його, як газету, доценту розгромлено. Та перемога була схожа й на поразку. Адже давня приязнь сьогодні чвиркнула попід хмари вульканом, друзками посипалася в бездонне море часу...

Віктор, за одним махом і весело, і гірко, посміхнувся: яка нагода розп'ятятися! Можна і про життя, як ланцюг болісних розлук або як суцільне цвинтарище. І про самотність. Зокрема багатих духом людей.

Паперовий пасок в синюватих печатках і прострочений від країв цорками, теж синенькими, буквочок Віктор, раз і вдруге, прорвав нігтем й відчинив срібні «врата», двостулчаті й нерівномірні, свіжої пачки цигарок. Та це не тільки впорядкованість, це — густота. І не прилягання, а налягання. Майнула думка про дитинство: святкова служба в сонгородському соборі. Плечі парафіан стирчали в плечах, як у лещатах. Згадався й натовп, за-

вмерлий, у годину небезпеки. А пучками пальців виїнята з картонового коробочка розплескана цигарета, тютюн, навела на думку про щойно обпатрані колоди в Оринінському лісі. Та одноразово й про рибку: спершу ескадри дріб'язку на Ворсклі, потім це коропці у відрі і в емальовій мисці на березі ставка. Нарешті, найточніше порівняння: голландські оселедці в діжечці. Блискавкою майнула й розбилася об чорну гору небуття думка про таємничість усякого зерна, засіву й початку, про незбагненність зелених врун... От, приміром, дімок російського царя-учня Петра посеред твані й дюн Голляндії... І зв'язок цього дімка з розростанням імперії... Імперії з вигаданою назвою: Росія...

Отака мить! Гілка на пів неба! Блискавка!

Друга — слідом за нею: жовтогаряче вітрильце викресали пальці, кість руки. А над кантчастим стовбурцем сірника засвітився синій просвіт, проглянула морська синь. Полощеться й курить вітрильце, ледь прив'язане до дерева полум'яним шнурком. Крізь нього в примружене око молодого чоловіка зиркнув і щез знову надовго... сонгородський ярмарок. На цю мить Віктор опинився посеред свого дитинства, як посеред ставка. Згадав, як босоногий Сашко, син баби-сусідки, на чужому, розуміється, вельосипеді катав його посеред циганського табору. Віктор дрижав від страху й захоплення. Проте сидів на рамі машини мовчки. Приглядався до натягнутих на кілочки вулиць наметів посеред толоки, неподалік цвинтаря, до килимів, до барвистих напірників на подушках, на перинах, до небачених досі лахів, до лахміття на волосатих циганках, циганах і циганчатах.

О, як звивалася в той вечір дитяча душа! Як витанцьовувала на самісінькому лезі ножа! Отака незвичайна нагода, навіть пригода... Цілу ніч потім пачоси жалібної музики розліталися від каруселі посеред споришу за собором. Здалека вчувалося, як гуготить від хвацького вибивання танцюристих чобіт земля. До світанку фантазували хлопчикові очі: вздрівався бунт посеред ярмарку. З пагорбка попід церквою покотилися поміж люди макітри й горщики. Як з сулії, цьвохнула на пісок і в багно фарба: кармін. З ногами намагався заховатися під подушку Віктор.

Раптом порив вітру. На новому аркуші пам'яті ярмарок у Полтаві.

Віктор підліток. Зникла всяка потороч. Залишилася цікавість. Натопи до вечора, до ночі. Поміж ятками і наспіх збитими крамничками яблуку впасти ніде. Вільніше тільки понад погнутими рядами всякого дріб'язку на траві і в пилу. Пусті бульвари й проспекти селянських возів. Обсаджено їх не італійськими тополями, а голоблями... Що за місиво голів і плечей! Що за

Вавилон посмішок і настроїв, сподіванок і мрій, настроїв і вчинків! Що за характери!

Та в однісіньку мить і спустила п'ята Панянки й Монастирської гори. Знову зазеленіла лука над Ворсклом. Уляглися над рікою піски, засріблили кущі. Полтавський день.

Ще й досі нічого було сказати ні братові, ні Ліді.

Погас жовтогогарячий вогник, почорнів і скандзюбився сірник . . .

Гнів пересівся вже під кінець суперечки. Шрамм з'явився в облямівці кам'янець-подільських дереворитів: шатро-місто на круглomu півострові, ерусалимські мури над алюмінієвим кільцем Смотрича, мозаїка шкелець парку зблизка здавалася заростою гігантської папороті, стіною тропічних очеретів на Цейлоні. А папушник-Шрамм дуже обережно, дуже стримано хвалився славними верхами свого життя. За них, не так у буденному, як у справжньому розумінні слова відвертий, відразу вп'явся в німця Віктор: де це видано, щоб захист докторської дисертації про Гегеля, власне, гегеліянців, та було прирівняно до такої події, як «історична розмова» з Якобі, з керівною посадою на одноногих й односторонніх підприємствах на Україні або й у Німеччині! . . .

Тоді ще не підозривав, що Шрамм давно вже безумовно капітулював перед життям, що дев'ять з десяти Шраммових вчинків беззастережно відповідали забаганкам серця і тяжко сполучалися з глуздом і розумом. Тоді ще він так надрібно не пересював слова й учинки німця. Тоді ще Бог зна чим здавалися Шраммові несподівані думки, приглядання, такі незлобиви, до чужого оточення, його сумнівні й віра, його нехоть до солдатчини . . .

— Піду на пошту! — несподівано навіть для самого себе бевкнув Віктор і погасив щойно запалену цигарку. — Самота — це розкіш багатіїв! — сказав він на прощання і скорчив мільйонерську пику, надув щоки.

Жарт не розвеселив нікого. Ліда й Льока подумали, що Віктор заблукав в пралісі почувань, у бур'яні слів. А натрапить на стежку, заспокоїться і прийде, і розповість про «побоевище народів» у жовтому кабінеті, над скляною дошкою стола. Він напевне згадуватиме цей ранок не раз, і не двічі.

Віктора непокоїла вже тільки власна красномовність: надто він розперезався . . . Не треба було стільки захвату, не треба було пересади, не треба було вибігати з шансів у контрнаступ! Він картав себе без міри. І жалів у душі Шрамма. Йому здавалося, наче під час суперечки свій «автопортрет» виконано було надто бравурно, у всякому разі . . . Насправді ж не був він бароковим, ні помпезним. І на піджакові у нього не хизувалися, не випинали груди «медалі» . . . Хоч Віктор не образив його ані словом. І не прикрасив його, супротивника, ні горохом, ні капустою . . . Моло-

дого чоловіка просто жажала й дратувала потаємна сліпота людей — на власні вади й потроена зрячість — на чужі.

Довго Шрамм здавався Вікторові альтруїстом. І молодий чоловік вважав, що альтруїзм вивів німця на берег «російського ставка». Отже розчарував, навіть обдурих. Кам'яний егоїзм людини Шрамм трактував, хоч на ньому, як на легендарних китах, споконвіку тримається земля, за сторонню домішку до своїх звичайно «гарних» думок. За порох. За прах.

Насамоті з собою Людвіг Шрамм завжди і за всяких умов зводив до купи й гармонізував найрізномірніші думки. Але така суміш ніколи не витримувала двобою з крицевими лицарями юного українця. Шрамм захищався коротко й невміло. Він сам захоплювався Вікторовою «діалектикою» і технікою керівництва боем. І задовольнявся, як міг переможця вкусити за п'яту, щипнути або кольнути. Та присмак ворожої крові баламутив його душу: у мрії директор... ставав Віктором і безжально громив його, власне, Шраммове, мислення. Як гучно Шрамм часом святкував перемогу над собою... На жаль, над собою!..

У дверях пошти Віктор засміявся, навіть рознервувався: якщо доля ще не втратила останньої краплі порядности й почуття міри, то за такий капосний ранок вона заплатить йому гарною несподіванкою, листом і «Українським вісником» з Берліну, бандеролею з Праги або з Відня...

Пошти було, як звичайно, пів портфеля. Для Віктора тільки картка Люїзи Марії й лист... Віктор не повірив своїм очам, злякався. Потім глянув на печатку, на направлений на його власну адресу чорний палець, і прочитав рядок над поперечним краєм коверта. Чітко ще й червоним чорнилом було написано, що Йоганна Карловна померла від запалення легенів у місті Меклембурзі. Дата. Підпис. З Меклембургу походила її родина. Провчителювала, самотня, ціле життя в Прибалтиці й на Україні.

Обірвалася полтавська струна!

... Сум швидко притишив і надто бурхливі пориви, і безпотрібно ніжні почуття. Щоб усьому була розумна міра. Щоб істотні образи живого й проминулого життя знайшли своє майбутнє в пам'яті і в мистецтві.

Богові — Боже, кесареві — кесарева...

Віктор залишив у спокої листа й перечитав, намагаючись вслухатися в слова, картку Люїзи Марії:

«Дорогий Пане Вікторе! Уже пізно, у вагоні всі сплять, а мені хочеться поговорити з Вами й сказати Вам обов'язково, що для Вас ще настане час творчих успіхів. Щойно тепер у мене накопичуються теми для розмов з Вами. І запитання. Не маю сумніву, що у нас з Вами безліч спільних інтересів і зацікавлень. Буду сподіватися, що Людвіг переконає Вас і Вашу родину в

доцільності переїзду на Райн. Дякую за увагу! Ви справжній джентлмен з України! Ваша Люїза Шрамм».

38

Лялю, дорога!

Буває, що в серце вдарить останній привіт. Та так ударить, що з очей посиплеться полуда! А в мене зараз інше: груди розчепилися в пустоті, в безповітряному просторі, й не хочуть улягтися на місце. Серце надулося й вилетіло з щоденної орбіти. Дивись, залетить у міжхмар'я й трісне або зачепиться за полтавські осокори або дуби й битиметься до нестями... Знаєш, Лялю, що в мене за день був учора! Пекло, пекло! Крім того, дорога, до вчорашнього дня не мав я поняття про живучість мого дитинства, моєї юности. Щойно тепер я здогадався, як по-учнівському, наче для іспиту з фізики, зрозумів я — та не збагнув! — природу часу, як по-дитячому — майже як безконечність! — уявив собі рамки життя дорогих мені людей і, само собою розуміється, життя власного.

Першим ударом, кілька років тому, була смерть Наталії Олександрівни, моєї «француженки». Але я жив тоді у Києві, далеко... і з-під удару зміг наче відскочити. Тільки земля у мене під ногами луснула. Я злякався, хоч було це не провалля, а щілина, коса, скісок гострючий. З дому мені написали, що в день похорону переїщив дощ — листопад! — і Льока промок до нитки й захворів.

У грудні Монастирську гору насвіжо розмалювали сніги: не зачіпай... Але на Хрестовоздвиженську я збігав. Тільки в останню мить утримався, уник зустрічі з будиночком Наталії Олександрівни над кручею. З рогу Дворянської глянув на довгастих і присадкуватих, на тонкогрудих і гонористих сусідів у білих шапках, зиркнув на пляшки та на чарки туї понад ганками й верандами, на знайомі змалку дерева, .. та й заткнув серце рукавом пальта, шугнув, обминаючи ковзанки й людей, додому.

Учора повернувся мій лист з Меклембургу. З чіткою, чіткою та каліграфічною допискою багрянцем про смерть Йоганни Карлівни. Чи Ти знаєш, що вона, її родина, й походила з Меклембургу? А молодість прожила в Ліфляндії, зрілий вік і старість у Полтаві. Та як прожила! Ми самі не живемо, й коло нас усе коцюрбється...

Я, Лялю, повір мені, не захвилювався ні зразу, ні згодом. Навпаки: хвилювання несподіваним чином уляглося. Та закам'яніло наді мною небо: і свіжа блакить, не така стрілчаста, як удома, і дешевші, ніж на Україні, хмари пелехаті. Тільки пожвавилася, набрала приємного темпу, уподібнилася до годинника, до

механізму, праця мозку. Згодом настали перші жнива: надхнення треба було схопити за обротьку й стишити. Треба було зібрати висновки й розмістити їх по вагонах абзаців і образів, надати їм сливе літературної форми. У дверях свідомости, як у храмовий день біля церкви, юрмилися слова, слова. Слова значні, миршаві, рябі, такі зацьвожкані, слова міцні, тупорилі, чоботи-слова, і ще в шоломах, слова насмішкуваті, самовпевнені й веселі, слова тонкі, горді та пишні, слова-втулки, слова-гергепища...

Крізь густу масу сумних висновків тут і там проступала барвна радість карбування образу, прибій творчих сил. Думка, власне, опинилася на гальмі: спішно треба було розмалювати човни й гнізда чудернацьких, а одноразово подібних одна до одної, як краплі води, доль людських на Амазонці неувяної величі, на Чумацькому шляху часів...

Доля особи — доля краплі: після буття та небуття! Тут щось, Лялю, недодумано, якщо не недороблено в природі. Тут щось на-верле! Подумай тільки, лишень уяви байдужість природи, зачороване царство землі... А, може, люди просто сновиди. Може ми по-дурному бунтуємося й ранимо, наче сокирою, казку! Може насправді ми тільки нитки. З нас виткано народи й людство... Тільки павутиння... Чи не лежить талування людської особи в основі всеосяжного плану буття всесвіту?! Тоді наші пориви до уосіблення, до індивідуалізації, до розвитку задумано для плекання різноманітного, різноякісного павутиння...

Бач, сьогодні я ще Ляйденська банка: так і сипле, сипле мене електричним бузком. Щойно блиснула перед очима Україна: та вона органічний гатунок світового павутиння... Вона снується. Не знищити її мечами, вороги її тільки оновлять і утвердять! У неї свій власний хрест з координат часу й місця у світі. Дерево нашої національної історії тисячолітнє. Розглагольствие тут зайве.

У мене на душі, за час нашої писаної розмови, розвиднилося. Брили свої буря скинула попід небосхилом, над оселями й у жита. Нап'ялася над світом недоторка-райдуга. Я вже сміливо деруся під череп природи-маски і заглядаю крізь її пусті очі в безвість всесвіту. Холера несе вже мене, чую, від холодного бігуна моєї природи до гарячого... А ніс буде, своїм звичаєм, знову розбито, скривавлено чоло.

Сьогодні, Ляльок, нічого вже путнього не вийде з моєї «філософії». Від неї, як від наляканого пугеняти, залишаться острівці вологи на сірій, на замитій підлозі дня.

З пам'яті, зграя за зграєю, відлітали хвилинні наміри розібратися в схемах людської реакції на простір і на час. Це історія про невдачу, про безпотрібність... Про несумісність здорового глузду й природи всесвіту. В коробочковій черепа вільно розмі-

щується тільки дрібка уяви... Людина парцелює і змалку помічений простір, і таємничий потік часу.

Час! Далекозора, звичайно, юність міряє його сотнями років, історією. Дозріла людина спостерігає осугу на ріці часу, здебільша, перед своїми вікнами. Старість, хвилюючись, розкладає його то по тижнях, то по днях, по годинах. Премудрий Гете розміняв одностайний потік часу на дрібну монету, на дні: «Nichts ist höher zu schätzen als der Wert des Tages».

Злиденність філософії! Я виходжу в море радісних почувань. Відпливає від мене Гібральтар з його мавпами. Чую, що під чуприною приємно підсмажується корж мозку, що моє тіло — от безглуздя! от вершок іраціональності! — підмиває, роздрібнює й розносить, розштовхує кусниками підземна течія щастя. А звідки, звідки воно? Від розумування воно й від згадки про наше з Тобою багаторічне товаришування, про листування Києва з Москвою, про розмови й прогулянки, про Полтаву? Чи від котрогось з передчувань: повноти молодого життя й наближення розквіту сил до zenіту, від удачі з моїм утіканням від солдатських чобіт «отечества чужого», здійснимости творчих задумів на чужині?!! Чи може блиск цей і тепло — тільки світляні зайчики, навмисне засліплення сонцем перед погібиллю, перед ямою?

Ловлю себе на думці, що мені дорожча, напевне, уява про щастя, ніж воно саме! Живе й буденне щастя людське здалося б мені, не сумніваюся, надто речевим, надто великим, надто незграбним... Що з ним робити? Куди цікавіше воно у мрії, куди більше приємної мороки з ним за писемним столом: які завдання, які можливості! Що за їство, що за соти...

Нісенітниці пишу Тобі, подруго моя. Намул нісенітниць моїх уявляється мені вже наче навмисні острови на ріках, піщані коси у гирлах рік. А насправді головний рогач мого мислення, моєї свідомости розгалузився в дану мить інакше. Я думаю про Йоганну Карлівну. Одноразово, та сама гілка рогача, думаю про переплетіння — створився куцц коріння! — любови й звички.

Люблю я дійсно німецьку бабусю, її сміливо, проте зовсім не гордо, тільки сміливо закинену голову, шіллерівське підсоння її душі, і, несподіванка, — кремезну практичність її життєвих настанов, її заповзятливі руки й нетерплячі пальці! Люблю, глибоко люблю? Чи Йоганна Карлівна дорога мені як звичка, як звична частка мого дитинства, моєї юности? Мене мучить, що Йоганна Карлівна все це разом узяте, а не «субстрат любови», чистий, сам у собі й сам для себе, так би мовити. А моє слідство у власній душі відкриває й низку нових пов'язань з Йоганною Карлівною. Та все людських, а не янгольських. Так у свідомості, у мрії і, мій винахід, мій вклад до «скарбниці світової науки», підмрії Йоганна Карлівна дорога не тільки як взагалі особа, а як дочка... моєї Німеччини: це країна клясичної музики, клясичної

поезії, клясичної філософії. Висловлююся точно . . . Подвійно точно, бо я потребую для нормального життя тягара клясики за плечима, бо сказати замість Німеччини Захід — значить розмазати кляксу на цілу сторінку.

Друга гілка рогача — намагання мозку зібрати з полотна моєї уяви фарби тієї клятої картини: Амазонка часу, Чумацький шлях часів. Прагну, замість трагічного «розладу людського буття на землі» — забуття, навіть ідилії. Хочу моїх двоногих товаришів розселити на чарівних суходолах. Під голубим небом півдня, на півночі . . . Мені досадно, що я, мій термін, казкую. Ще гірше: в мене під руками люди стали ляльками, природа — розсадою. Дивись який деміург! Навіть не в первісному значенні слова, як майстер, а в Платоновому — як Бог.

Це вже занадто. Проте мої руки сіють на вигаданих континентах ляльки й тичуть у ґрунт квіти й дерева. Над ямками стирчать у лантухах майбутні сади; як трави, проростуть у скриньках паростки дубів й осокорів, килимами розстеляться жовтогарячі маки, вінками вишикуються білі й жовтяві анемони-вітряниці, виструнчаться попід стінами живоплотів з туї півонії, червоні, бузкові й рожеві гортензії, підсилюють жару в ідилічний пейзаж виткі троянди на мурах. Бачу перед собою гайки мигдалю-бабчука й пальми та кипариси над прибережним камінням. Не пара їм берізка в парку, пиволга, дуби, повитиця, хміль і плющ.

Лялю, Лялю, що робиться у Тебе в цю мить, я не знаю . . . Може Тобі не до мого листа. Зараз я боюся за Тебе! Може тому, що не уявляю, з ким Ти і де Ти живеш. Знаю тільки, що зле Тобі. Глянути б для повного розуміння хоч разок . . . А моя ідилія вже погасла. І добрі почуття також: надто вже розквітли, не надовго. Померзли. Світ увижається мені вже в образі кислого чаю. Сторч головою кружляють у склянці вимоклі чайники-люди. Стирчить у воді розпухла ложка. Ганяє . . .

Як гірко на душі. Та ще й отакі дурні листи, Лялю, як мій. Не відстояний. Навіщо було все це писати?

Ну, прощай, прощай. Дай руку на прощання.

Твій Віктор.

Р. S. Мене переслідують злі передчуття. Не знаю, як з Тобою розпрощатися. Треба наче зусилити Твою силу, Твою волю. Нагадаю Тобі, голубко, пораду — на увазі були, правда, не бомби з неба! — Гете:

Eines schickt sich nicht für alle.
Sehe jeder, wie er's treibe,
Sehe jeder, wo er bleibe,
Und wer steht, daß er nicht falle.

*

Віктор довго тримав листа над поштовою скринькою на пероні станції. Нарешті розімкнув пальці. Відійшов. За такого листа, відісланого чи ні, треба в душі чи й на папері довго вибачатися перед Лялею. У такий час та лист студентських років! Та лист з Царського саду над Дніпром! Якщо розум корчиться, не треба ні писати, ні відсилати. Як вобріз, як коротко відміряли французи: *qui s'excuse, s'accuse!*

Віктор в душі вибачався й ніяковів. Романтика...

Лялина відповідь прийшла в день Лідиною від'їзду. Ранком Віктор проскочив листа. Він його навіть заспокоїв: слава Богу, жива! Вчитався в китайські гієрогліфи «Саксонської хроніки» щойно ввечері, як повертався з Катовиць. Розглянув і штемпель на коверті: Берлін 1944. От дата! А йому й досі марився, всупереч глуздові, берлінський Вестенд, сальони Георга та Гертруди Зіммель і Сабіни Лепсіус, «Німецький театр» Райнгардта, власне, Гольдманна. Лист для Лялі характеристичний. Непідробний. Не лист, а Ляля власною персоною:

3. 9. 1944

Вітю, дорогий!

Не злякайся, але я пишу Тобі цього листа в ямі, в рову. Як Ти й здогадаєшся, ще не добита і не закопана. Лежу в бур'яні. Вже давно зійшло сонце, і я перечитую Твою вчорашню філософію. Тільки зрідка поглядаю на шнури птичок, як вони особливо дратуються й ревуть. Бики, а не птички!

Валаяється нас тут кілька сот. Дивись, ще кинемося птиці в очі. Частина нашого задротовника цієї ночі вигоріла. Треба думати, так кажуть, і мій барак. У такому випадку Твій лист давно вже став моєю єдиною власністю. І то добре!

Ох, як би Ти розмалював дочиста всі гілочки й листочки своїх почувань, будь у нас хоч сорок вісім годин часу для розмови!

Щодо мене, Вікторе, то я нашої Йоганни Карлівни ніколи не любила. Нікого не люблю з Твоїх полтавських бабусь. Череп'я, а не люди. За Твою любов до них я Тебе ненавиджу, — і люблю. Підозріваю в Тобі понадлюдську доброту й втілення всякого чортівства. За Твою витійкуватість Тебе можна обдарувати і дикою зненавистю, і божевільною любов'ю. А Ти наче приймаєш усе і, разом з тим, Ти нічого не приймаєш. Ти і пристрасний, і байдужий. Тобі притаманна оригінальна міра речей і якостей. Тут нічого не вдієш.

О, як би я багато зробила для Йоганни Карлівни! Як би мені хотілося стати їй у пригоді! Бо я бачила прірву її розчарування в мені. Вона не знала, що зі мною робити. І справді, яка з мене «фройляйн»? Бідна, бідна бабуся. Зате вона мене й «купала»: зиркне — відро води з льодом на голову, на спину, за пазуху.

А презирства стільки, тільки прихованого. Презирства, не сумніваюся, національного, расового.

Що не лекція у Йоганни Карлівни, то намордник. Вона б охоче розтопила мене й налила б моїм тілом азбестову форму патентованої дівчини.

А Тебе вона до того любила, що рожевіла й губилася від задоволення, як Ти стукав паличкою в шибку, як виглядала до Тебе у вікно.

Про неї в німецькому рові між монастирським парком і нашим задротовником не хочу думати. Ось тут наші дівчата й хлопці. До речі, хлопці сусіди працюють на залізниці. Вони вивезуть мого листа Тобі у живу зону. Я люблю таких хлопців. Хороші хлопці. Свої.

Уже відомо, що вночі завалилася моя килимарня. От не відомо тільки, чи лишилося її трохи на розплід. Може знову попруть мене на захід або на схід, на південь або на північ. Головне інше: чи працюватиме пошта? Здурію, якщо загублю Тебе. І боюся за наших людей. Їх повно скрізь, по місту, по великих і дрібних таборах, по лікарнях. З ким уже не зустрінуся?! Хто вже упокоївся і не збирається більше на Україну?!!

Жива буду — напишу навздогін і більше.

Бувай, як кажуть мої товаришки й товариші, Вітю, Вікторе. Вітай своїх. Завжди найперше Льоку. Він найкращий з усіх Вас.

Твоя

Ляля.

Так говорилося людям. Так часом розжалоблювано себе самого. Так, п'ятаками й гривениками, за добро платилося вежі над рогом ратуші, над входом на міську площу з кам'яного провулка сучасних альхеміків — кустарів. А насправді щось заважало Вікторові прилипнути до Грюнберга душею.

Батькам Грюнберг нагадував старий Костянтиноград. До новітньої руїни були такі містечка на Україні. Напевне дуже багато подібних на займанщині австрійській, але в основному — і на російській, аж попід розвезену гармошку кавказьких кряжів.

Україна марилася Вікторові над залізницею: штахети сосняків і старих борів, труський переїзд, стежка до фабрики... Запасні колії такі зубасті, високі й іржаві, а робочі — вросли в землю, посивіли, посрібліли, втихомирилися.

Та ще Україна — зелене колесо світу понад зібганим тільцем містечка: кряжисті берези на свіжій луці й на горбковій на усонні, обплетені сухою дорогою й крем'яними стежками гори-кругляки, полатаний хмарами дах над прибережними алеями, рука-

та патороч лісу над просіками, водопілля дерев за обрій, по Бескиди.

Ранком, у половині випадків, Віктор прямував з Льокою до фабрики. І стільки ж разів вдосвіта, рано або дещо пізніше звичайно він самотою звертав від хвіртки жовтого дому на пішохід під каштанами, під верстовим амбаром, а на наступному розі звертав до станції або в протилежний бік — на Champs-Élysées, до пошти й до міської управи. Назви вулиць він «упорядкував» зразу після приїзду до міста. До Гаєка по підводу, на закупи для ідальні — ходив по Лідинській вулиці. Кланявся вікнові й вимахував, чисто на пероні, рукою: «Не можу зайти, Алісо Оттівно, поспішаю, зайду ввечорі, будьте здорові, Aufwiedersehen, до побачення, прощайте, adieu.

Двоповерхові квартали вікон тверезіли, не так лякали, не так супилися фортечні мури й мовчазні брами селянських дворич посеред містечка — ранком. Раділи над травниками й поміж шпудлями шарудких тополь балькони й балькончики, веселішали батареї робітничих виселків у срібному чагарнику над шосою, віталися незнайомі хутори за рікою. Такі близькі й такі далекі.

Простори супокою! Вільні від гніздиць людської запеклості й злоби до собі подібних роздолля лісів! Без пряжі людських помислів і думок...

Навесні над Вислою індо-китайський, маляйський краєвид: драговина і чагарник. Сонце і тіні розмалювали фарбою й олівцями дивовижні казки. Патороч, примари, привиди на водах під синеньким небом, під сірими вульканицями хмар.

На шосу, як на балкон над шхерами, вийшло циганське товариство заброд, утікачів: табір Турнгалле. Гуртами висипали понад водяний кордон молоді й літні кияни, обмаль, — полтавці, слобожани й ростовці — кубанці. Мріяли вголос діти, щоб повінь ринула через шлях, щоб, принаймні, на тиждень островом став гуртожиток остівців... Тільки місцевим людям не було діла до залитого дзеркалом лісу. Вони не порівнювали й не ступенювали краси бачених за життя водопіль. Пусте слово для них затоплений по вушка Труханів острів, ліс і приліски в водах над Ворсклом, верстові плеса й заплави донського пониззя й весняний надмір щедрот кавказького передгір'я.

В обід Віктор і Ліда відірвалися від крайнього гурту земляків і пішли, взявшись по-дитячому за руки, понад водою до містечка і навіть повз Грюнберг. За горою, — як двері поміж покоями, перед вигином дороги, Ліда несподівано заступила Вікторові путь: щоб засліплений сонцем молодий чоловік не опинився в дичавнику, серед повалу, в прибережій, щоб не думав навіть так далі крокувати попід обрій, щоб поцілував.

У день пропам'ятної зустрічі в готелі, перший у Грюнберзі, Віктор спантеличив дівчину: не молодий чоловік, а коротке за-

микання. Здався їй нахабою, любим, звичайно! Ненатленні губи, довгі руки...

Зустрічаючись Ліда ховала радість і посмішку. А Віктор тим часом перевтілювався в приятеля і в брата.

Подубілі руки Лідині закинули Вікторові за спину вузькі рукави пальта із старомодними нашивками з оксамиту. На плечі. Наче оголовок на перекладині в землю, важко вгрузла в товаришеву щоку її голова. Чоло ладне було до безтями крушити скроні, кістки його обличчя. Тоді Вікторові губи припали до біло-рожевої криги.

Лідині межі — інші. Вона по-своєму, рішуче й безстрашно, обхопила Вікторів карк, збила на латаний асфальт його ватяну кепку й, латаючи рани, рила й куйовдила губами губи. Щоб обняти щільніше, вона радо б скинула пальто, шпурнула б його на придорожний камінь або й на прибережну воду.

Поволі молодий чоловік зіпхнув тугу копицю пшеничних кіс на своє плече й, доцілувавши дівчину, вирвав верхній гудзик її пальта, розстібнув середній і нижній... Вона була далекою від думки боронитися від самовпевнених рук. Вона сама не знала, що втне в наступну мить: упаде Вікторові знову на груди чи кинеться бігти шляхом або — щоб ухоркатися — в ліс над піщаними урвищами й глинищами, на горі.

Правець раптом і проминув. виявилось, що нічого вже блукати над Вислою. Ліда, манюсінка дівчинка, цілком несподівано випалила, що вона не може сьогодні відпустити товариша до дому. А потім, дійсно, продовжуючи думку, додала:

— Найсправжніша на світі дружба — кохання!

Віктор розсміявся: всеохоплююча логіка жінок... Проте погодився: найглибше місце в морі людських дружб є, безсумнівно, кохання.

Насправді думку його в цю мить розчахнула не «оригінальність мислення» приятельки, ні. В ньому спалахнула, аж засіяла, свідомість... природної протилежності, з одного боку, всіх уявлень і бажань його родини, з другого, Лідиних природних прав і плянів.

Сам він двоповерховий. Радий пливти з Лідою південними морями почувань ще решту дня й вечір, хотів би пересікти з нею й кордон ночі... А розум вимагав перемогти порив, обмежити сваволу почувань, не піддатися забаганкам дівчини, жінки.

Нагулявшись, можна о другій годині сісти до столу поруч брата, матері, батька. На вікні чекала на нього терпелива книжка...

Та був то час прибутної води, початок кохання.

*

Полинем заціло золото межені щойно в серпні,
За наступних три тижні висохло море часу. Безмір літа поза

видноколо проріс очеретами. Болото осторонь дороги, в бур'янах.

Лідин вчинок ошелешив контору. Прохання про виїзд на Райн...

Також і спантеличив. Якobi не дарма попросив дівчину пояснити заяву. Розсердився, нове ускладнення, Шредер. Заіскрився Шрамм: просто цікаво, несподівано, неймовірно, романічно-романтично! Майже образився Льока: подуріли і Ліда, і Віктор, чи це він, Льока, такий глухий і сліпий!

Сам Віктор не зрадив ні свого здивування, ні потоку жалю навпіл із сумнівами, ні короткочасного пориву ринутися й собі до Німеччини.

Очі присутніх блиснули, як сальва жаринок по дівчині. А Віктора Лисенка вони пристрелювали помалу, довго...

Коли Шредер причинив двері контори, коли до Ліди забігла урадувана новиною Марія, молодий чоловік сидів за своїм столом і розмальовував пером аркушик паперу: смерч урізався свердлом у небо і вже на землю посипалися блиски й ошурки скла, заструмився на людські оселі й на ліси над рікою блакитний, голубий і білесий фаянс, крихкі змійки світобудови. У першу мить він подумав, що це Лідин плян врятування його, Віктора, що це Ліда так обдаровує його... спокійною осінню... На мить виринув навіть гострячок згадки про переклади з Рільке й незакінчений переклад романа Меріке... І раптом здогадався! Та Ліда!.. У неї он який розмах болю й розчарувань! Та Ліда поранена в серце! Йй би зараз... Вона хоче вкусити! Йй мариться помста й перемога...

Не про Рільке в неї думка!

З несподіваного боку світло на кристалічну породу її вдачі. Ліда справді була переможцем? Чи це лише мить безладдя на душі, буря почувань? Під небесами вона? На романтичній скелі? В життя впливає вона з учорашнього дня? Назавжди?

На дні, на тижні помутніла Вікторова правда й правота.

Задум долі прояснять роки?

*

Напруга пам'яті вибирає палітру фарб, безконечне черезсмужжя настроїв у той суботній вечір над сірим, над жовтим, над червоним... Над костьолами, над вежами, над крем'яним панцером черепахи в зеленому баговинні долини. У той недільний ранок — на думку приходили школа й музей — у коридорах з горішнім освітленням і в залах рівнинного бору.

*

... Від міської площі пройшли швидко. Половина її — це майже еспанський південь. Половина ж — чорні корогви, тінь. Запам'ятався закостенілий, як палець старця, провулок, схожий на амбар, кінотеатр і, майже насупроти, стародавній колодязь під ли-

пою, різнокаліберний брук. На галявині перед катедрою — цементовий місток.

На балькон, на гору здерлися ледь натертою стежкою. Глянули на розліняну сторінку книжки, шосу поміж зеленими полями над річкою, на абетку дахів. Вікна за спиною і двері в ліс — навстіж.

Ліда й Віктор спинами повернулися до лютеранської кірки на зеленому горбі, до цвинтаря на сусідньому. Кинулися не вздовж золотого пляжу узлісся, а в лощовину й на частокіл на гребнях лісу, від шапки до шапки.

Дівчина забігала наперед, втікала й чекала на товариша ніби ненароком. А настрій несла у пригорці: губила по каплі.

За ґрунтовицею раптом пішла Вікторові назустріч. Прилипла й поцілувала в шию. Заплакала.

Та згодом Віктор і Ліда на четверні продерлися півверстви іржавими норами попід червоними потворами, покололи руки й коліна. І довго вилежувалися в зелених соборах юного сосняка. Вдивлялися в силуети засвічених міст, спостерігали, як охлялі ченці й пономарі-крихітки по вечірні гасили свічки й свічечки, як трава відсунула іконостас.

Ліда присіла до Віктора, як на каналу, і вихопила у нього з зубів травинку. Потім, наче у спальні перед люстром, поволі зсунула з плечей і скинула на «паркет» сарафан, розстігнула блюзу, роззулася. Лягла Вікторові на плече.

... Віктор цілував надто ніжно. Обережно взяв у долоню облямовані шпильками коси, до волосинки визбирав з над чола кучки пшениці.

Розмова довго снувалася без слів.

Ліда прагнула забуття, хоч мозок її вже білів і ще далі розгорявся з двох боків. Бентежили і капосна пам'ятливість Віктора, і власна напівзабудькуватість, напівузгідливість... Віктор тяжко пережив «серпневі страсті» й тому уникав справжньої близькості. А вона три тижні тому марила — для саморозчулення? — про самогубство, верзлася їй смерть на весні життя, уявлялися похорони... Та зараз вона просто уникала згадки про бурхливі сцени на шосі над Вислою!

В останній вечір перед несподіваною зміною настроїв і перед несподіваним протверезінням думок діло дійшло до обвинувачень Віктора в... насильстві, до погрози, звичайно, під гарячу руку, по-дурному. Гістеричка! Але дивна: про себе вона зберігала на дні душі грудочку тверезости. Он як каламутила розум, та краєчком ока спостерігала туман, мішанину, каламуть... Над свідомістю жайворонком звивалися надії. Ні, досвіди попередніх криз: з відчаю виринало визволення... Відчай — що чорніший то коштовніший. Дрібка часу — і відчай починав кристалізува-

тися в кряжі геройства, в гостряки сміливості. В самій суті відчаю — і зернина театру.

Не дарма Ліда шукала й густих фарб, і відхилень від здорового глузду, і перебільшень: за ними іскрилося плесо презирства до спійманого на гачечок розуму життя, за ними пожарища сваволі й права на вільне господарювання власним життям, за ними безмір безмірів.

Лідині сльози вщухали не раз. Заплакана дівчина вглядалася у Віктора. Намагалася збагнути, чи він дійсно дає, чи давно вже й напевне знає про чудодійний камінчик на дні її тільки геть замазані, збаламученої, збентеженої душі, про цілу сіточку цілком спокійних моментів і холодних розважань навіть під час завороту найкрутіших вузлів розпачу, про її приспані надії й запасні сумніви, про характеристичне для її натури самоспостереження... на тлі власною рукою розмальованої апокаліпси. Чи спроможний він був втямити, що так, таким зіллям, таким чортовинням вона звикла себе рятувати? Лякала сама себе, примушувала перегинати палицю... заради зусилля ефекту від визволення... Чекала, коли й на цей раз припишуть сколошкані страхом туманці, коли відстоїться ясність...

Врадувала б її певність у такому його зрозумінні? Чи розлютила?

Віктор давав їй волю розпливатися на пів світу, а згодом увійти в береги і — так звичайно траплялося — пригатити молотком над ошчасливленою головою неймовірно розпечене сонце.

Не серце було це, хоч Ліда сердилася, не роздратування, хоч Ліда драгувалася. Прагнула забуття. Або ласки звичайної, подружньої.

Ліда повернулася спиною. Не подобалося, що Віктор тиче собі в рота солому, що Віктор нишпорить поміж гіллям сосен і в небесах. Якщо він раптом заглядав дівчині в очі, вона негайно ховала їх у нього за вухом і на плечі. Відчувала: записує на стрічку, нотує, просвічує. Запримітить, як вони, прохолодні, ще й підмерзнуть, пошершавіють, почорніють, як вони, синьо-зелені, ще спішною хвилькою засиніють, позеленіють, як вони, ніжні, — поніжніють.

Як дивно, дивно! Віктор в усьому й зразу йшов назустріч, розумів наперед... А згодом виявлялося, що неправда все це: він не розлучався з собою. З Віктором та мрії вголос... Та згодом він пальцями дер спільні мрії й виколупував пазурем їм очі!

Віктор ліг набік поруч Ліди. Погладив прилуцьке мереживо її сорочки, поцілував білу смужку від плічка вбрання на загорілому тілі.

— Ти не любиш мене! Ти нікого не любиш! Ти витаєш в небесах... А чого варті мрії цілого життя, порівняно з однією миттю живого щастя? Я хочу звичайного: життя. Хочу бути матір'ю

й мати родину... Що з того, що я тебе люблю?.. Тим гірше для мене!

Говорила вона скорострілкою. Нахвалялася, що від сьогоднішнього дня вона думатиме вже не про нас, а про себе. В однині.

Одяглася слідом за Віктором. Далекою здалася їй дорога додому: по-дурному забралися в праліс, за червоні бори, в зелений молодняк.

На узліссі зраділи. Зайшли в льюжу під час вистави в грандіозному театрі. На коні лаштунки нічного містечка, літня ніч, місяць на небі. З пивнички до публіки зараз вийде собашник Швейк. А може посеред кам'яного мішка шлезького завулка здійме над світом кіптявий ліхтарик доморощений Мина Мазайло, новітній Дон Кіхот.

Про образу на Віктора, про його байдужість і дитячу нерішучість — мамин синочок! — Ліда сказала в неділю ранком. Сказала несподівано, в знайденому годину тому курінцеві серед чаргарників, в очеретяному, в приземкуватому. Несподівано для себе самої: в інакшому випадку, чого б залазила з Віктором під короткуватий дашок? А то пустували ще з годину. Цілувалися. Найдужче хотілося — підібгати ноги й на порозі куреня завісити день.

У траві навпіл з піском забруднилися. Проте Ліда на цей раз і не думала поступатися. Мало про що вже спороможний був думати й Віктор. Але в нього перед очима сяючою горою стояв день. Віктор соромився дня.

За відвертістю прийшов би плач. Тому Віктор вибрав — гнів.

Саме ополудні навмисне довго й навмисне сумно гула, аж свистіла над залізницею «Гросна».

Не ховаючи грудей, Ліда глибоко заклала руку під голову й промовила твердо й дружньо:

— Подумай тільки, що значить для мене канючити твою любов!

Десять мовчазних хвилин.

Ліда лежала навznak, горілиць. Віктор, бракувало місця, на боці. Не ворушилися й не дихали.

Коли на щоки зірвалося по сльозині, дівчина, так по-жіночому ховаючи груди за лікті, сіла й застігнулася.

*

Про розрив з Віктором бабуся Аліса навіть запідозрити не повинна. Дуже боялася Ліда й поголоски серед земляків: їй вчувався сміх заводських молодниць і бабів, навіть похвали Вікторові в устах дядьків, хлопців і смаркачів. Тому сумним лісом пішли поруч. Без жадних пояснень; розрахунок виключно на відстроєння й на вибір рішення. Ліда попрощала Віктора прийти, як завжди, також і ввечері. Попросила не пізнитися.

На лісній дорозі, на пішоході під каштанами, Віктор ладен

був здатися, запропонувати шлюб і запросити Ліду відразу зайти до «жовтого дому» й розцілуватися з Льокою й батьками.

Досить було відкрити рот. Проте стримався. Очі його полювали на соняшні ножі, серпи й ножиці попід кущами і в заростях трави. В деревах узрівалося небесне сірниччя, різнобарвні спалахи проміння.

До узлісся і по обрій — ниви світла поміж кучерявими й мармуровими затоками тіні. Життя.

40

Глухуватій бабусі забили баки.

За дві години до потяга на Катовиці Аліса Оттівна навпрост озвіріла: вже три дні вона нічого не могла добитися про причину спішного від'їзду до Німеччини. Вже підозривала, що Ліда її не розуміла, що відібрало вже їй, бабусі, й голос, що вона захворіла. Дійсно, чи вона ще й не онімліла?!

— Ех, ти, дурко, поїдеш без Віктора, не зустрінешся більш... А я стара. Ну, скільки я ще проживу?! А ти три дні базікаєш про бомби та літаки. Та начхать мені, наплювать мені на бомби!.. От тільки пов'язала нас доля з німцями. Взагалі, війна... — бабуся хапалася за свою київську патерицю. Ладна була вмерти, якби тільки вже нікуди не рушати. А як рушати — то на Київ.

І раптом: нижче трави, тихше води. Бабусин дощовик Ліда поклала на гору скриньок, валізок і кошиків посеред хати, біля застелених востаннє ліжок. На нього примостила музейний капелюх Аліси Оттівни. З флером непевного, синювато-бузкового, кольору.

— Кажу тобі, що ти дурка! Ніколи не думала, що...

Бабуся смикнула палицю собі під груди, стуконула нею об паркет, метнула на внуку сіру від злоби блискавку... А Ліда стояла над нею в сльозах...

На кухні за столом Віктор застав польку-печерицю: плакала. У кімнаті, обнявшись, хлипали, наревівшись, Ліда з бабусею.

На станцію прийшов Льока. Прийшли познайомитися з Алісою Оттівною старі Лисенки. Тато не допустив до плачу білоголову бабусю в парадному вбранні початку сторіччя, в оксамитній шапочці, в сколеній на шиї бронзовим жучком блюзі в білопопелясту смужку. З вагона Аліса Оттівна виглядала з рожком у вусі й показувала, що море їй по коліна, запрошувала, наче до Пуці Водиці, приїжджати на Райн.

Попрощалися з мандрівницями Марія Петрова, Віра Федорченко. В робочому вбранні, покидали тільки фартухи, прибігли з цеху і, як на наказ, розплакалися перед бабусею й Лідою —

Зоя й Леся. П'ять хвилин постояв і махнув навздогін рукою Іван Іванович, директор Шредер. Віктора не помічала навіть власна родина, наче паровоз він або залізничник. Мить постояв біля нього і глянув в обличчя Льока.

— Я закохалася в вас, — показувала: по вуха, — крикнула ще з вікна Аліса Оттівна. Навпіл — найстаршому й наймолодшому з Лисенків. Махнула рукою.

... У Катовицях, на прощання цілуючи, Аліса Оттівна, раптом на «ти», сказала:

— Немає інтересу їхати без тебе! Єдина надія...

— Швидко будемо знову разом! — збрехав Віктор.

З купе в коридор вийшли попрощатися — чи не назавжди? на решту життя? ! — Ліда і Віктор.

Плетений костюм на ній, сіро-каштановий, був, відчувалося, неймовірно зручний і, разом з тим, ефектний. Брунатна облямівка відтіняла ніжність ясної шкіри й приборканий ретельністю пальців розмай білявого і в золото волосся...

З перону Віктор притиснув руку до плями Лідиних долонь на шибі. Спробував затримати раму вагонного вікна й, розштовхуючи людей, намагався наздогнати потяг.

*

Сонце зійшло на десятий день після розлуки:

13. 9. 1944

Дорогий мій!

Ти не попросив писати Тобі. Навіть не згадав про листування: адже я розгнівалася, я порвала... Та я все одно, сумніву жадного, написала б Тобі сьогодні, бо не маю вже гніву.

Я дійсно поїхала від Тебе, поставила по-своєму, звільнилася від Тебе, перемогла. А тепер я, на жаль, зовсім вільна птиця й може заново розпоряджатися своїм життям (для точності: ним я розпоряджалася завжди, тільки хотіла обмінятися ним за частку Твого). Ну, єдине бажання моє, теж на превеликий жаль, написати Тобі, дорогунчику, що я так учинити мусила... аби моя самоповага не впала нижче людського рівня. Ти заслужив, щоб Тебе кинути, та заслужив і на те, щоб пам'ятати Тебе вічно.

Це вже я бачу. Бачу, що шукаю Тебе всю дорогу, — до паровоза поверталася спиною... І вже скучила до такої міри, що не можу й трохи помучити Тебе, не вимотуючи власного серця. Помучити Тебе? — А Ти, напевне, перекладаєш Рілке.

Якщо це так, не здивуйся і повір, — я благословляю Тебе. Ти не віриш, а я дійсно горда. Тільки не виключно горда.

Я збилася. Тому, поза пляном, розкажу, що у Ляйпцігу на станції був з нами хвилин двадцять Толя. Таке розчарування! Огрядний, навіть надмірно, а засмоктаний і лисий дядько. Під

стать (кажуть так по-українському? я ще й досі часто перекладаю!) нашому Сонову. Ну, й очі добрі, водянисті. Волі — ні в помині!

Жаль мені стало його: бажання нарешті побачитися з моєю першою любов'ю вивітрилося за два кроки до потиску наших рук. А він ще начудив: хотів мене поцілувати... Злякався в губи, не рішився в щоку, а приклався, нарешті, до руки, як і «бабушці»!

Гогенгайм над Райном — село. В ньому вже гресновці найняли не тільки горища й веранди, а навіть сараї. Фабрика? — Зводять фундамент; стіни ще місцями по коліна. Все «родные картини»... Але підвозять, підвозять, підвозять сировину, ще українську, і навіть устаткування пішло. В конторі повно, повно німців, власне, німкенів.

Три доби простовбичили в Тюрингії. Подекуди об'їжджали, багато «гакували». А я б поїхала на побачення з Тобою не тільки на пів дороги, для прикладу, — в Ляйпціг, а й до Шлезька. Вже хочу побачити наш Грюнберг. Боюся, що ніколи вже його не побачу... А що з Тобою розбігся мій шлях, боюся й боятися. Кого ж тепер я зможу покохати? ! Не дарма я не зношу думки про Твоїх приятельок і коханок. Я звірію, — тевтонська чи козака кров? — згадуючи Твою Лютту Дітц, і не хочу нічого знати про Твою Лялю Сорокіну. Щоб бути щасливою, я мушу бути Твоею. І щоб Ти був виключно мій. Назавжди. Отак я думаю, втікаючи від Тебе.

Кінчаю, хоч і продовжую! — це, бач, Твій стиль. Ти навпрост визирнув із-за мною вигаданих, а насправді із-за Твоїх слів. Бо Ти мій професор і, за сумісництвом, — знову Ти, — мій університет. Може б Ти сказав «мої університети».

Ні, ні, все це само преться на папір. Усе це непрошене. Мене мучить думка, що можна було мені залишитися з Тобою, піти на Вислу. А прийде Вислі край — помандрувати разом. Та ще події світові й особисті такі, що я вже не доберу нічого. Що, куди й для чого? !

Нас зустріли Шрамми, тутешні старожили: Людвіг тут від неділі, дружина — другий місяць.

Якось так вийшло, що я ані разу не запросила Твоїх батьків на чайок на Лідинську вулицю, а вони запроста не зайшли! Після знайомства на станції бабуся моя марить Лисенками. Не знає, де Тебе посадить у нашій сторожці чи навіть холодній: чекає на Тебе й говорить про Тебе.

Твоя правда, наш Шлезек — чудо, а Грюнберг — Париження.

А що, як збудуться мої страхи, якщо я Тебе перемогла... назавжди! В моїх згадках станеш Ти горою, найвищим шпилем мого життя. Взагалі, золотий мій, що за цвинтар на душі: отак марнуються на чужині найкращі літа, отак нівечиться моло-

дість!.. З чого ж вирости звичайній людській долі? А я хочу найзвичайнішого, в наш час найнезвичайнішого, — звичайного життя. Не вмію взяти серце в шори, та й розум у мене скромний, навіть миршавий.

Знаєш, Вікторе, мої думки й навіть манера їх висловлювати — від Тебе. За весну й літо Ти прокопав для них канали. Щоб цілком усвідомити це, треба поїхати від Тебе.

Який жах! Але я вже хочу Твоєї ласки. Навіть не ласки, а Твоєї присутності. От Ти їздив Шлезьком, але вночі повертався до Грюнбергу, ранком з'являвся з Льокою в контору, — оце верх моїх бажань, оце найщасливіший мій час.

Та все це Тобі відомо, бо на Тебе, як на вогонь, летять нетлі споріднених порід. Напевне єдиний молодець серед них — Льотта. Вона вироблена, витончена. Вона переможе полки Ляль і сонми дурних Лідочок, чує моя душа. Кінчиться війна, і Ти поїдеш до неї!

Обіймаю Тебе, як Ти жартуєш, «зовсім», і цілую, розцілюю, зацілюю теж зовсім! І чекаю: приїдь. А відразу — напиши! Не муч — хай мучити буде моїм жахливим привілеєм і карою мені! — Твого Лідіуса, Ліда, Твоєї

— Ти, Ти, Ти! —

Лідкінс.

П. С. Твої пориви, Твої спостереження над ними, одним словом, Твоє щеплення: хочу відіслати листа, хочу й дописувати його в усі боки до безконечности. З Тобою — який Ти одначе! — завжди «безконечність».

Я тільки й боюся кінця нашої «спільноти», вже тільки й хочу — початку, продовження. Капітуляція переможця! Л.

*

Крізь вітвар вікна Віктор запримітив, як барви налили стебельця, брості й мить тому ще паперові квітки кльомби під поштою, як заярів багрянний оксамит витких троянд на іграшкових арках і брамах.

Доки він добіг до станції й перескочив через колії до фабрики над картопляними плянтаціями, голуба злива світла по верхи Бескидів затопила шлезькі горби й розтоки шлезьких рік. Сонце вже золотило, долютувувало блакить над брамою пекла, над містом процань. Потонуло в небуття розліняне рейками й розмічене кольоровими ліхтариками катовицьке цвинтарище з його чорними ґрунтами до обрію, з його, в кам'яних рамах, асфальтовими платформами-ямами під залізними дашками. Гурт за гуртом ковтали вони Вікторових земляків.

Тут, якраз через місяць і тиждень, Герр Зайтц, круглий і круглоголовий, цілком лисий німець у добротному теплому дощовику, пропустив повз себе у вагон слішного потягу на Ляйпціг п'ятнадцять остівців, пасажирів-зайців. І розмістив він їх, дружньо, підбадьорливо посміхаючись, не так по купе, як у коридорі по-

над затемненим, зтягнутим шторою вікном, на старомодних ва- лізках і красномовних — з України! — скриньках.

Тут сипнула на латаний асфальт, обсипалася до листочка шлезька осінь також і Лисенків. Сонце сліпило очі невеликим добровольцям на німецьку роботу від Грюнберга до Катовиць. Країна або хвалилася своїм золотом або по-кошачому хитрувала: ховалася від проїжджих, від заброд. Зате цілий вечір і ніч аж під Дрезден до мішочників-зайців добивався, гатив у стіни й дах, давно вже запізнений дощ: не жовтень, — листопад.

Разом з Лідиним листом прибув з Гогенгайму над Райном, від Льюїзи Марії Шрамм, примірник «Часослова» Рільке. Темносіра, відтінок шляхетної криці, обкладинка з він'еткою, Віктор май- же не сумнівався, Гайнріха Фогелера: увінчаний гілочками живо- творний колодязь на три потоки.

Радощі, лист і книгу вдалося відразу міцно-наміцно сплести, полум'я відразу вдалося здухнути на папір. За решту вересня і жовтень, — осердя самотньої осени в білявому містечку над Ви- слою, — Віктор ухитрився здійснити переклад на українську мову першої з трьох книг «Часослова»: «Про чернече життя».

Сорок одна сторінка тексту, написаного восени сорок п'ять років тому в Берліні-Шмаргендорфі, вілла Вальдфрідгоф . . . Ви- мога вільних днів, присвяченого творчості часу не жеврїла вже навіть у підсвідомості перекладача. Просто зошит і олівець тре- ба було наніч класти під подушку й наосліп нотувати несподівані знахідки та рішення надто складних і підозріло простих завдань. Ранком, у господині, пані Ванди, на кухні треба було слідкува- ти не тільки за молоком у каструлі, а також і за розгортанням поетової думки до фантастичних меж, щоб згодом зібрати її у відлиту вже в оригіналі форму. Ввечорі з татом і Льокою, інко- ли всією родиною, можна було піти на річку, частіше, через по- різані дротяними загородами луки, на старе кладовище на горбах, проте перекладницької роботи не треба було цілком припиняти.

Години в конторі і в потягах до смішного ущільнилися й на- гадували вони радше хвилини або секунди: за три хвилини Вік- тор доїжджав до Бельска, за п'ять — до Катовиць. Книжку він брав з собою тільки попервах, доки не переконався, що денну порцію оригінального тексту й кілька варіантів перекладу легко було зфотографувати й транспортувати в пам'яті.

Спокійно дивлячись поперед себе, Віктор спостерігав, як за- браковані образи, рядки, слова й склади не розліталися, ображе- ні, пір'ям біля столу, над колією залізниці, посеред тешенського мосту через Ользу, а гайворонням кружляли над ним і нахабно пнулися у відчинений на мить записничок, як вони гризлися й кракали. Надіялися, ачей холера проковтне оті самовпевнені, оті самозадоволені вірші-щасливіці, оті готові тексти.

Лідин примирливий лист Віктора звільнив і окрилив.

У своєму щоденнику, на свіжій сторінці, він записав... цитату з «Історії поетичної літератури» Айхендорфа про Клеменса Брентано: «За життя люди мало знали про нього, а після смерти ніхто за ним не тужив». Також решта осінніх записів 1944 року стосувалася виключно праці над перекладом і спостережень над відруками власної мислі.

Тільки пригадавши рядки Айхендорфа, долю Брентано, — берися за перо. Бо справа тільки в... справі! А навіть визнання й слова — непорозуміння. Гонорар твій — щасливі рядки, вогники несподіваних образів. Царюй!

Напередодні зустрічі з Зайтцем на вулиці перед поштою, перед містком, напередодні рішення виїхати вже на всякий випадок до Саксонії, — тільки мозок затьохкав від перенапруги, Віктор переписав останню поезію циклу «Про чернече життя» і, на вікні, навстоячки, повідомив про таку подію Люїзу Марію. Розказав про своє щастя. Про смак творчої праці. «Дійсно, — закінчив він, — Гете відкрив істину: „Мистецтво має до діла з тяжким і добрим“. Тяжким і добрим здався мені „Часослов“. Не сумніваюся дорого пані Шрамм, в одному: це книга про таку, як гора, тяжку, як гора, і чудову любов людську. Це книга про людську доброту».

Гер Зайтц, пів рота золотих зубів, насвіжо розмальовані сірі очі, попередив, що в Саксонії Льока й батько напевне будуть працювати на будівництві. Частково, напевно й Віктор.

Та родину вже лякали військові події на фронті. І ще більше — затишшя. Коли з'ясувалося, що Лисенки зголосилися на виїзд, фабрику довелося заспокоювати. Директор Шредер, Іван Іванович, не жалів обіцянок і запевнень. Проте Зайтц мусив охочих відбирати й перебирати. Тільки куховарка Андрущенко довго не погоджувалася їхати й не відпускала сина Яшка їхати з Віктором Бог зна куди.

*

Дід шльонзак, розхристаний і спантеличений, вийшов проваджати Лисенків до паркана. Пані Ванда аж за фіртку.

— Не їдь до німаків, жидіско! — закричав навздогін. — Задарма мешкатимеш у мене, гайцоватиму тобі хату...

Старого й змученого жида нагадував господарю Лисенко-батько.

На станції зібралася багато люду. Мовчки головували серед натовпу Шредер і Петров.

«Український директор» намагався стати перед молодим чоловіком на струнко. Це було нервово збудження. Це було розуміння переламу в житті багатьох, багатьох людей. От п'ятнадцятеро сьогодні рушили долі назустріч... Під бомби? А кому відома доля «залишенців»?

Схоже, що на пероні в Грюнберзі тиснули один одному руки,

прощалися... живі мерці. Проте в Петрова Вікторові завжди подобалося, що він не «викаблучувався», ніколи не залицявся до «народу» і не базікав «під дядька».

Віктор попрощався з залізничниками. Зрадив, що в касі застав тешенську чешку Божену: розцілувалися. Яка для обох несподіванка!

Марія Петрова обняла Льюку, Яшка й Віктора. Поплакала.

— Ну, малорос-європеець, поїхали?! Глянемо на німців, що називається, зблизька?!!

— І на німкеня!!! — додав чепурун у блискучому плащі й хвацькому капелюшку з «щіткою».

Слідом за братом і Андрущенком плигнув на східці вагона й Віктор.

У Катовицях на станції зустрів Лисенків... Ясінський! Умовляв, запевняв, доводив... Нарешті сам розхвилювався.

Зразу за Дрезденом Віктор продерся крізь сідала сонних курей, крізь містечкові бебехи й повз пакосні ноги в чоботях і в повикручуваних черевиках до купе. Тато зразу відкрив очі, захвилювався, зрадив. Вийняв з-під пледа свою крижану руку. Погладив синові щоку так, як робив це з незапам'ятних часів, у дитинстві.

— А можна жити на своїй землі!..

— Так «нільзя», — продовжив Віктор.

Чмихнули зі сміху. І трохи поговорили. Потім Віктор розтер і поклав під «суспільний» — з мамою — плед батькові руки. А мама спала.

— Робітня сила, воістину!..

Тривогу підсичувало мертвотне світло у вагоні, синька. І старанно затемнені вікна. Війна.

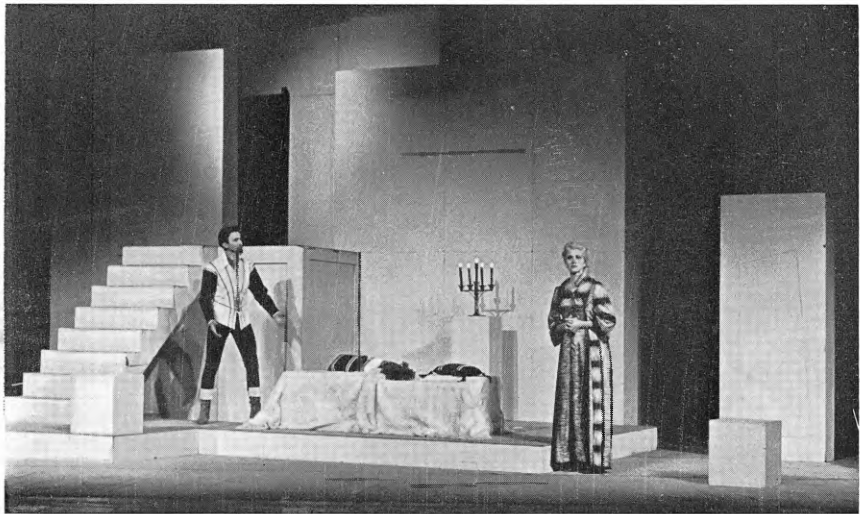
**ОСТАП ТАРНАВСЬКИЙ: «КАМІННИЙ ГОСПОДАР»
ЛЕСІ УКРАЇНКИ
У ПОСТАНОВІ РЕЖИСЕРА
ВОЛОДИМИРА ЛИСНЯКА**

Від часу модного символізму театр йде по лінії єдності і пляновості, що їх визначила школа Грега-Аппії. Ці театральні діячі вважали, що один головний плян чи стиль переведення вистави мусить зосередити всі елементи сценічної постанови в один фокус, мусить домінувати один тон у виставі, мусить панувати один закон, — якщо бажано, щоб театр залишився мистецтвом. Цей рецепт згоджується з естетичними принципами театрального мистецтва й має ефективні наслідки. Він, цей рецепт, першочергово не допускає хаосу, — якщо принцип визначеного пляну не буде необачно злегковажений. Естетична єдність порушується часто в епічній драмі Піскатора чи Брехта, але там робиться це в ім'я емоційної ситуації для того, щоб більше ідентифікувати глядача з характерами на сцені, а тим самим і збільшити пропагандивну наснаженість, що має таку вимову й у Брехта, й у Піскатора.

Під фокусом цієї єдності та пляновості театральної вистави, що хоче бути мистецькою, бажано розглянути дві постанови драми Лесі Українки «Камінний господар» у «Новому театрі» в Нью-Йорку — у режисерській реалізації Володимира Лисняка. Обидві вистави відділяє більше ніж піврічний період часу і в цьому періоді не тільки відбувалися вистави цієї драми в різних містах замешкання українців на північно-американському континенті, але досконалися гра акторів і були проведені деякі режисерські зміни в самій постанові й у відтворенні деяких сцен — зміни, подиктовані самоконтролем режисера і критичними зауваженнями глядачів.

Про першу виставу я мав уже нагоду писати негайно після прапрам'єри в квітні 1966 року. Ця вистава заімпувала завдяки зосередженому фокусові, з якого режисер насвітлив головну тему драми Лесі Українки. Тоді я підкреслив ту просто співгеніяльну сценічну розв'язку, що її запрозентував молодий режисер, побудувавши театралізацію глибокої своїм ідейним змістом драми нашого першого драматурга на простій і нескладній брилі каміння.

Режисер відкриває притемнену сцену і на сцену виходять мовчазні постаті в білих гранчастих масках і таких же білих пелеринах й уставляють білі гранчасті брили, що стилізують обстановку

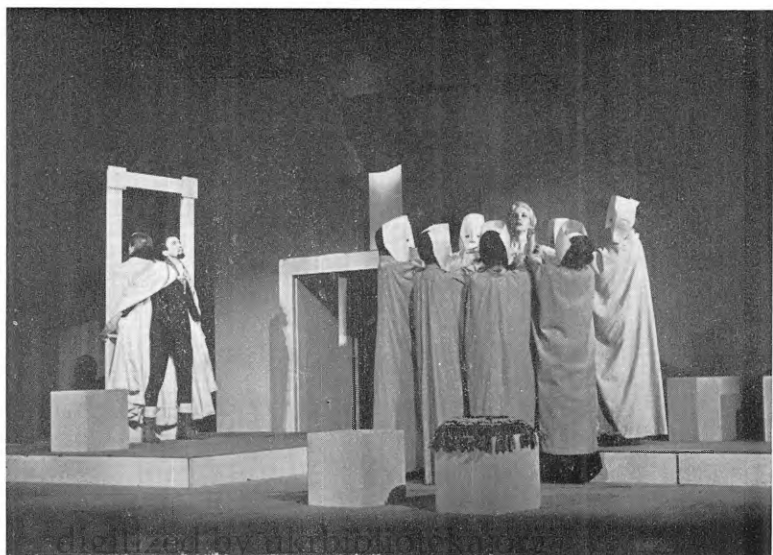
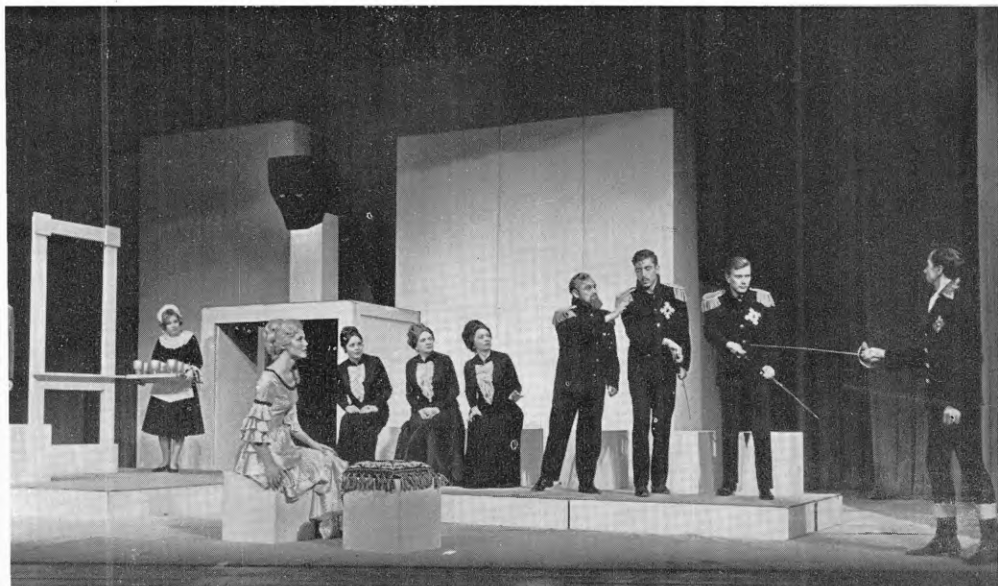
В г о р і — сцена з другої дії «Камінного господаря».

На першому пляні (зліва направо): Донна Анна — Лариса Кукрицька, Дон Жуан — Володимир Лисняк, Донна Концепсіон — Лідія Крушельницька, Донна Кляра — Анна Ілевич-Дерлиця; на другому пляні — Найстарший гість — Володимир Змій, Панночка — Рома Шуган, Донна Соль — Христя Прокоп, Слуга — Володар Стефанишин; на задньому пляні: Підпитий панок — Михайло Яблонський, Командор — Ігор Шуган, Донна Мерседес — Оріся Андрейко, Молодий гранд — Юрій Денисенко.

В н и з у — сцена з четвертої дії: В. Лисняк, Лариса Кукрицька.

В г о р і — початкова сцена шостої дії (зліва направо): В. Стефаншин, Рома Шуган, Л. Кукрицька, Христина Прокоп, Анна Ілевич-Дерлиця, Л. Крушельницька, В. Змій, Ю. Денисенко, Павло Шарик (Граф), В. Лисняк.

В н и з у — кінцева сцена шостої дії: Ігор Шуган (Командор-Привид), Володимир Лисняк (Дон Жуан), Лариса Кукрицька (Донна Анна).

для сценічної дії. Тоді мені видавалось, а тепер я того певен, що тут і початок перемоги молодого режисера В. Лисняка в постанові нелегкої — якщо пригадаємо провал п'ятдесят років тому в театрі Садовського у Києві — для театралізації драми Лесі Українки. У самому театральному заложенні постанови цієї драми Лисняк знайшов ідейну та мистецьку розв'язку; він пішов по лінії того зосередження всіх елементів театральної вистави в один фокус, по одному головному пляні, що їх вимагає новий мистецький театр. Лисняк зрозумів ідею драми Лесі Українки, яка подала незалежну, оригінальну інтерпретацію давньої і популярної в драматичній літературі теми Дон Жуана, підкреслюючи головно конфлікт особистої свободи з установленими формами суспільного життя. Глибока людська драма відбувається в обмеженому камінними стінами світі, чито серед камінних брил цвинтарщика, чито в камінних стінах стародавнього замку; відбувається боротьба живої людської душі, яка прагне вирватися з цих камінних обіймів дійсності, але яка не знає іншого світу, тільки той камінний світ упорядкованої суспільної організації, що — висловлюючись словами самої Лесі Українки — «живу істоту втягає в камінну одягу, кам'янить її душу». Одноставні білі брили каміння, що раз імітують обстановку цвинтаря, то знову стилізують камінні стіни середньовічного замку, однакові білі мовчазні маски безособових загорнених у білі пелерини постатей, які рухаються на сцені в якомусь монотонному та одноставному такті, — створюють пригнічену атмосферу камінного світу, в якому людина зривається, шукає, змагається і вкінці програє, придушена непереможною камінною дійсністю, що знає твердий обов'язок і незмінну традицію.

В осередку режисерської роботи була Донна Анна — героїня драми Лесі Українки. Людмила Старицька-Черняхівська свідчила вже давно про зв'язок «Камінного господаря» з дискусією революційно-політичних груп сучасної Лесі Українці української інтелігенції, де постать Анни — це відбиток боротьби між двома концепціями: оволодінням державним апаратом і запереченням всякої влади. Лесина Донна Анна знає ціну волі в організованому суспільстві, вона послідовно йде на вершини цієї суспільної організації, завіривши, що на цих вершинах місце для недоступного гнізда для гордої вірлиці.

Лариса Кукрицька в цій ролі була і горда, і безжалісна, і холодно-кровна — справжня Донна Анна, що її уявляла авторка гордого гімну «Контра спем сперо». Кукрицька володіє майстерністю сценічного перетворення. Вона панує над кожною фразою, вона вміє зробити павзу, щоб донести настрої до глядача, вона знає, як знайти той пункт, на якому трагізм не губиться в театральному шаржі. У грі Кукрицької можна було відчутти, як душа Донни Анни відгукається на поетичні деклямації Дон Жуана про необмежену волю у світі, де «всі води здібні відбити небо», але вона не бажає виходити у ши-

рокий світ, не хоче зв'язувати своєї долі з бездержавним банітом і тому накладає камінну маску на своє красиве обличчя і впевнено йде на кам'яну гору, що її персоніфікує Командор, щоб на цих камінних вершинах камінного суспільства влаштувати своє незалежне життя. У першій постанові в Кукрицької за камінною маскою можна було завважити постійну гримасу саркастичного усміху навіть у той момент, коли вона повинна бути собою, коли при боці Дон Жуана деклямує про краї «хороші при світлі волі». Можливо, що від цієї гримаси пішла друга концепція Лиснякової Донни Анни в новій постанові, де драму Лесі Українки режисер Лисняк уклав, немов картину, в рами двох — початкової і кінцевої — сцен, і в цих сценах уміцвлює Донну Анну в дійсному світі, ідентифікованому дзеркалом і перснем.

Друга постановка «Камінного господаря» в режисерії Лисняка йшла по лінії психологічної інтерпретації. Безперечно режисер має право шукати, і в театрі потрібно шукать. Можливо, що його заложення оправдане з погляду Брехтового шукання ближчого зв'язку з глядачем. Але ця нова концепція, на мою думку, зруйнувала єдино благородну та єдино можливу першу інтерпретацію, що побудована на сирій брилі каміння. Ця перша інтерпретація була не тільки в плані того зосередженого фокуса, потрібного для мистецької вистави, але вона й більше переконлива, а тим самим і ближча глядачеві. Якщо Лисняк думав будувати психологічне нашарування, він мусів змінити заложення драми, наприклад, (підімо до крайностей) повернути Донну Анну на плитку інтригантку, вмшати її у змову для вбивства Командора, бо тоді легше було б оправдати останню майже експресіоністську сцену, в осередку якої не трагічна Анна, а її зарученевий перстень, що його вона оглядає при дзеркалі, як сувенір, чи трофей.

Таке трактування не було в заложенні Лесі Українки. Анна — це амбітна, горда жінка, яка бажає вийти на вершок суспільної драбини, і добровільно приймає всі зобов'язання камінного суспільства. Вона ні на хвилину не вагається, який шлях їй вибрати, вона знає, що її місце в суспільстві, і в цьому суспільстві вона бажає залишитись. У першій постанові Лисняк зумів навіть врятувати горду Анну від приниження, що його призначено їй у драмі; вона не падає до ніг камінному Командорові, але її придавлюють камінні брили — камінні постаті: її похлонює камінне суспільство. Ця остання сцена першої Лиснякової постанови викінчує повну картину гнітучої атмосфери упорядкованих форм камінного суспільства, що не дозволяють ні на жадні злетити, ні на виломи. Друга постановка не дає цього ефекту, навпаки, стягає глибоку суспільну драму в обстанові дзеркала та персня в якусь мелодраматичну солодкавість.

Якщо режисер бажав покласти натиск на психологічну драму, він мусів шукати її не тільки в Донні Анні. Драма відбувається і по другому боці Дон-Жуанового заангажування. Долорес зарисована як типова героїня драматичного твору і її роля у «Камінному господарі»

не менша, ніж роля Анни. Леся Українка в листі до Ольги Кобилянської звірилася, що вона напочатку думала поставити Долорес в осередку драматичної дії «Камінного господаря». Вона дослівно писала: «Шкода мені теж, що я не вмiла поставити Долорес так, щоб вона не здавалась блiдою супроти Донни Анни. Це не було моїм замiром i я навіть якийсь час вагалася, хто має бути справжньою героїнею драми — вона чи Донна Анна, i дала перевагу Анні не з симпатії (Долорес ближча моїй душі), а з почуття правди, бо так буває в житті, що такі, як Долорес, мусять відходити в тінь перед Аннами i стаються жертвами — властиво не Дон Жуанів, а власної своєї надлюдської екзальтації». У першій постанові Оля Кириченко не усвоїлася цілком з образом Долорес. Цей фанатичний тип святої чи мучениці не знає i не визнає реальних форм камінного суспільства. Долорес найбільше користується свобідною волею не для особистого щастя, а радше для уявного недосяжного піднесення; вона живе у світі іншої реальності i там, у цьому іншому світі, вона здатна на найвищу самопожертву в пошукуванні свого святого Грааля. У першій виставі в О. Кириченко були нервовні рухи, вона раптово відверталася i швидким кроком утікала від зустрічі з Дон Жуаном. Мені здається, що піврічний тренаж i постійна підготовка найбільше позначилися на грі О. Кириченко. В останній виставі вона домінувала на сцені; її рухи впевнені i майже маєстатичні, її голос зосереджений i переконливий. Вона i вивпнила задум Лесі Українки i поставила ролю Долорес рівнорядно з ролею Анни.

Саме й тут на цьому подвійному заложенні драматичного вузла «Камінного господаря» починається трагедія героя драми Дон Жуана. Лесин Дон Жуан не просто тип спокусника, що його так часто показують в усіх численних театральних виставах, написаних на цю тему у різний час i різними мовами. «Камінний господар» Лесі Українки — це суспільна драма в тому самому стилі, що його започаткував Ібсен, повернувши історію театру на новий шлях. Леся Українка дуже цікавилася новим європейським театром, вона захоплювалася Ібсеном та Гавптманом, як i іншими драматургами модерного театру. У публіцистичній спадщині Лесі Українки є доповідь про суспільну драму i стаття на цю тему. Суспільна драма цікавила письменницю; вона в своїй громадській діяльності знаходила оправдання для нового руху в театральному мистецтві. Саме на базі громадської діяльності i перемоги суспільної драми в модерному театрі зродилася концепція Лесиною Дон Жуана, який зарисований як анархіст, що бунтується проти упорядкованих норм камінного суспільства. Але він не звичайний анархіст, а захоплений звеличник свободи, яку утотожнює з природним, життєвим, просто божеським світом понад світом штучним, обмеженим людськими приписами та заборонами. Лисняків Дон Жуан не був лицарем абсурду, в його інтерпретації це радше збагачена екзистенціалізмом людина, яка шукає себе самого. Його захоплення Анною людське. Він любить свободу, але він i не здібний

шукати її в тому другому, реальному, світі, де її шукає Долорес, бо він не відмовився цілковито від цього людського, обмеженого людськими приписами і веденого людськими похотями світу камінної реальності. Трагедія Дон Жуана починається вже тоді, коли він приймає громадянські права і стає повноправним членом камінного суспільства. У цьому суспільстві він втрачає особисту честь, бо відрікається персня, що ідентифікує його найвищий ідеал, а далі зраджує і себе самого, бо надягає командорський плащ, в якому він ніхто інший, тільки той же самий Командор, що охороняє порядок камінного суспільства.

У першій виставці Лисняк намагався бути анархічним; його одяг не вишуканий і спрощений; його мова запальна, але не поривна. Слідкуючи за холоднокровоною послідовною інтригою Донни Анни на шляху на командорську «кам'яну гору», глядач сподівався бачити у вибранцеві цієї гордої вірлиці романтичного героя, повного темпераменту і поривання «героя волі». У другій режисерській версії Лисняк поклав більший наголос на саму інтригу Донни Анни. Хоч Дон Жуан у другій постанові пишніший, і його запальні слова знаходять поривний тон, також у цій інтерпретації йому бракувало тієї сердечності, — просто сказавши, серця, — чим він мусів би знайти шлях до почуттів своєї красуні у драмі і чим міг би здобути ближчий контакт з публікою в театрі.

Я мав нагоду бачити Хозе Ферреро в головній ролі музичної драми «Чоловік з Ля-Манші». Найкраще місце у цього актора і режисера світової слави в такій же популярній ролі Дон Кіхота, коли він співає майже сантиментальну, хоч повну трагічної глибини, пісню про мрії з підкресленням приреченості, але разом з цим з тією сердечністю, що зворушує і відкриває людину. Можливо, що режисерські зобов'язання не можна поєднувати з акторськими, зокрема тоді, коли на плечі режисера паде відповідальність за головну роллю.

В обох виставах переконливим був Ігор Шуган у ролі Командора. Леся Українка нарікала, що Командор вийшов у неї схематичним, бо, на її думку, він у драмі — радше символ, а не жива людина. У Шугана Командор не вийшов стереотипно. Це — ідеалізований герой упорядкованого суспільства, лицар обов'язку — як його давніше назвали для контрасту з лицарем волі Дон Жуаном. І. Шуган здобув симпатії публіки; його достойна поведінка, м'який голос та зрівноважені рухи відтворювали того позитивного героя, якого публіка здатна сприймати. Чи режисер Лисняк свідомо показав представника камінного суспільства з людським обличчям? Чи він свідомо не поклав маски на обличчя Командора, щоб ще більше підкреслити ідейну залежність драми Лесі Українки від суспільно-політичних питань, які так само актуальні сьогодні, як актуальними були півсторіччя тому? Остаточо перемагає це суспільство — бездушне камінне суспільство, що придушує кожний порив за недосяжним, і ця дійсність

сповняє жахом. Постає Командора з людським обличчям серед цієї камінної сіризни є відрадною постаттю. І тут граційна гра актора Шугана мала повну вимову.

У позі тримала себе весь час Лідія Крушельницька. Досвідчена акторка з-під режисерської руки Гірняка-Добровольської зуміла віддати словом і рухом інтригу, що покладена в ролю Донни Концепсіон. Рутинованим актором показав себе і другий випускник школи Гірняка — Володимир Змій у ролі лицаря. Христина Прокоп у ролі Донни Соль мала в першій виставі зарис наївної дівчини, — коли тут радше потрібна гістерика. У другій виставі режисер виключив декілька місць; тож і виступ Роми Шуган, Ориси Андрейко, Анни Ілевич-Дерлиці, Данила Серни, Юрія Денисенка й Олега Процінського відпали або були обмежені тільки декількома репліками.

Михайло Яблонський виконував у першій постанові кілька роль, однак головна його відповідальність за Сганареля. У першій постанові він був занадто «реалістичний» і замало резонерський; у другій — він зухвалий та нахабний, коли з нього треба зробити, на мою думку, арлекіна.

Режисер Лисняк володіє сценою і вмів її виповнити акторською грою. Його сила в самому сценічному малюнку, де він умів заповнити монотонний діалог драми рухом і також повним стилізованим ритмом рухів. Закінчення четвертої сцени — коли білі постаті в масках, узявшись за руки, вибиваними у такт кроками заслоняють світ упорядкованої системи камінного суспільства від баніта Дон Жуана, який разом із Сганарелем, згорбленим під тягарем подорожнього мішка, втікає у вільний світ — створює картину, просто співгеніяльну з духом твору Лесі Українки.

Режисерські виправлення, що були зроблені впродовж тривання гастрольних виїздів «Камінного господаря», не дали повного ефекту тільки тому, що режисер відступив від першого заложення суспільної драми, зосередивши увагу на психологічній драмі. Я вже говорив про ці накиннені рами у двох — початковій та кінцевій — сценах з дзеркалом і перснем, що в наслідку викривили головний драматичний стрижень, загрожуючи мелодраматичним спрощенням майже бідермаєрівського стилю. Психологічне поглиблення було потрібне. На порівнянні двох виступів Олі Кириченко бачимо, що таке поглиблення дозволило викінчити ролю і поставити її на висоті. Однак режисер мусів йти по лінії самого драматичного нашарування «Камінного господаря»: у творі трагедія на двох площинах, бачена з двох різних реальностей. Донна Анна переживає трагедію в рамах свого світовідчужання: вона мріє про вершини в суспільстві, йде до цих вершин по камінних сходах, по яких дозволяє йти це суспільство, що його вона приймає за своє. Її трагедія в тому, що вона хоче здобути мрії про вищі ідеали в цій реальності, в якій для мрій зрозуміння немає. Долорес живе у світі

видеалізованої реальності. Світ камінного суспільства не має над нею влади. Її місце в монастирі, замкненому від світа камінної реальності, але, мабуть, ближчому до тієї другої реальності, в якій горда ніжною гордістю Долорес шукає свого ідеалу. Між цими двома жінками, які переживають трагедію на двох площинах двох інших реальностей, стоїть трагічна постать Дон Жуана, який любить волю і який любить примхливий світ; він здатний продати свій найвищий ідеал за жіночу красу.

У драмі Лесі Українки два світи — реальний і вимріяний. Режисерське обрамування, що мало відділити світ мрії від дійсності, не оправдане і не переконливе, а що більше — воно нищить плян односпрямованого фокуса, що його мусить мати мистецька театральна вистава.

Вистава «Камінного господаря» у постанові Володимира Лисняка — це подія в нашому мистецькому житті. Вона говорить про мистецькі шукання, про режисерські плянування, і це найвідрадініше явище. Маємо режисера, що може і хоче шукати сценічної розв'язки для передового драматичного твору. Цю вагу «Нового театру» відчували і громада, і наші театральні діячі. Громада підтримала «Новий театр», на першу виставу цього театру прибули і Йосип Гірняк, і Олімпія Добровольська (вона була й на останній виставі). Прибули колишні артисти театру Володимира Блавацького, а між ними і Віра Левицька, що майже чверть сторіччя тому відтворювала ролю Донни Анни у Львівському театрі в постанові Й. Гірняка. «Новий театр» зумів об'єднати ентузіястів театального мистецтва. Треба вірити, що цей ентузіязм допоможе театрові існувати та розвиватися.

У видавництві «ПРОЛОГ» вийшла в українському перекладі повість білоруського письменника

ВАСІЛЯ БИКАВА

МЕРТВИМ НЕ БОЛИТЬ,

найвизначніший твір у радянській прозі про другу світову війну.

Ціна в США — 2,5 дол.; в Німеччині — 10 нм.; в інших валютах рівновартість останньої суми.

Замовлення адресувати до:

„Prolog“, Inc., 875 West End Ave, Apt. 14 B,
New York, N. Y. 10025, U. S. A.

або до видавництва «Сучасність».

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ВОЛОДИМИР П. СТАХІВ: **ТИТО, ЧАВШЕСКУ, ГОМУЛКА — «БУРЖУАЗНІ НАЦІОНАЛІСТИ» ЧИ, МОЖЕ, ТІЛЬКИ «НАЦІОНАЛ-УХИЛЬНИКИ»?**

У троїстому хороводі названих у заголовку статті керівних комуністичних персонажів та їхніх не названих найближчих партійних прибічників бракує Мао-Дзе-Дуна і його «великодержавної та антирадянської групи». Останніх бракує просто тому, що при них уже не можна ставити знаку питання. Їхні бо «розкольніцькі дії в міжнародному комуністичному русі... не мають нічого спільного з марксизмом-ленінізмом». Усі окреслення та ствердження, взяті тут у лапки, цитуються за «Постановою пленуму ЦК КНРС від 13 грудня 1966», опублікованою один день пізніше на перших сторінках усієї радянської преси. У цій постанові якнайвиразніше сказано:

«Пленум вважає за потрібне рішуче викривати антиленінські погляди і великодержавний, націоналістичний курс нинішніх китайських керівників...»

Отож Мао та «кліка великодержавних шовіністів» у керівництві Комуністичної партії Китаю (КПК) сьогодні вже офіційно трактовані такими ж російськими великодержавними шовіністами в Москві як «буржуазні націоналісти», яким оголошена безпощадна війна не на життя, а на смерть. До речі, така війна близько 50 років тому була також оголошена «буржуазним націоналістам» усіх пригноблених неросійських націй колишньої Російської імперії.

«Буржуазним націоналізмом» російсько-більшовицькі імперіялісти називають кожну неросійську політичну течію, яка прагне до збереження національної самобутності власного народу, до оформлення цієї самобутності у власній національній державі і до забезпечення рівноправності, незалежності та суверенності цієї держави. А коли такі прагнення проявляються в «марксистсько-ленінських партіях», вони, ці прагнення, діалектично охрищуються «націонал-ухильництвом», яке, мовляв, виникає звичайно «під впливом ідеології буржуазного націоналізму» і також як наслідок «залишків націоналістичної ідеології у свідомості окремих громадян».

У послідовності з такою діалектикою російського імперіялізму скаля «українського буржуазного націоналізму» аж надто широка: на ній вміщаються всі українці, скажім, від Михайла Грушевського і до Богдана Лепкого, від Центральної Ради і до повстанських комітетів («повстанкомів») на початку 20-их років, усі народні жертви

терору «в період культу особи Сталіна», — якщо мова про недавнє українське історичне минуле; на цій скалі вміщені учасники визвольного-революційної боротьби під час другої світової війни і всі ті «оунівські недобитки», на яких нападав Олексій І. Кириченко у своїй звітній доповіді на XVIII з'їзді КПУ в березні 1954, як також кожний українець, для якого «національна політика КППРС» є тільки невибагливим псевдонімом для посиленої русифікаторської вакханалії, — якщо мова про становище на Україні за останні два десятиріччя.

Скала «націонал-ухильництва» не аж така широка, все ж таки російсько-більшовицькі великодержавні шовіністи з КППРС вміщують на ній кожного члена КП(б)У, — скажім, від Миколи Скрипника і до Миколи Хвильового, — тобто кожного українського партійця, який наважився «помилково тлумачити ленінські принципи з національного питання». Загроза такої налічки існує також сьогодні, якщо хтось з членів КПУ (територіяльного філіялу КППРС) спробує «помилково тлумачити» згадані «принципи» не згідно з програмою КППРС, схваленою XXII з'їздом у 1961 році. Такому українцеві-партійцеві імперіяльний центр у Москві закидає пропагування «національної відособлености, обмежености та виключности», тобто всіх «головних гріхів» проти «пролетарського інтернаціоналізму» і «дружби радянських народів».

Але щодо таких «головних гріхів» можуть бути оскаржені тільки члени «соціалістичних націй», які «добровільно об'єдналися» в Радянський Союз. Зате члени «соціалістичних націй» поза межами СРСР, — як от Югославії, Румунії, Польщі та інших «народних демократій», — мають право на «національну відособленість» у формі незалежних держав, а навіть на «національну виключність», яку за останній час так виразно демонструють Румунська комуністична партія (РКП) та її «нинішні керівники». Цих «соціалістичних націй» ніхто (зокрема «сам» Сталін) не примушував «добровільно об'єднатися» в СРСР для його «дальшого зміцнення» і для «повного використання та вдосконалення форм національної державности» в рамках СРСР. Їм, цим «соціалістичним націям», залишено «недосконалі» форми власної національної державности.

На п'ятому році «встановлення радянської влади на Україні» формально-правна незалежність Української РСР була ліквідована на користь створеної «єдиної багатонаціональної держави» — СРСР. На п'ятому ж році «встановлення соціалістичного ладу» в країнах Середньої Європи та Балканів ніхто в Москві навіть і не думав про ліквідацію формально-правної незалежности держав «народної демократії». Навпаки, в той час російсько-більшовицька дипломатія та пропаганда на міжнародному форумі дуже чітко підкреслювали беззастережне збереження засади державного суверенітету в міждержавних і міжнаціональних відносинах, хоч одночасно вони якнайгостріше нападали тоді на «Йосифа Броз-Тіта та його розбійницьку, фашистську кліку», які конкретно застосували цю засаду до збе-

реження державної суверенности Югославії. У зливі безпардонної, брудної лайки на адресу Београду виднілися також і такі «м'яккі окреслення», як відстоювання «національної відособлености, обмежености, замкнутости та виключности». Словом, Тіто та його «антиленінська група» взяли тоді (в очах Москви) «націоналістичний курс» і стали просто «югославськими буржуазними націоналістами». Але за чергових п'ять років це все призабулося і між Москвою та Београдом наладилися «братні взаємини між двома соціалістичними країнами».

Чому така зміна? У своїй політиці Росія завжди керувалася тільки імперіяльними інтересами; не інакше поводитьсь більшовицька Росія — сьогодні під назвою СРСР. Різниця лежить тільки в політичній термінології: замість поняття імперіяльний чи національний інтерес — тепер «дружба радянських народів», замість «самодержавіє і православіє» — «демократичний централізм» та «пролетарський інтернаціоналізм», замість «нет, не было и быт не может» — «зближення» або «злиття» націй та «взаємозбагачення» або «злиття» мов і культур.

Хоч, може, «клясова боротьба» та інтереси «міжнародного пролетаріату» і вимагли в 1945 році та пізніше «добровільного об'єднання всіх соціалістичних країн» (тобто держав з накинутим силою комуністичним режимом) в СРСР, як у «єдину соціалістичну, пролетарську державу» в світі, все ж таки російські імперіяльні інтереси наказували тоді кремлівським можновладцям на чолі з Сталіном продемонструвати далекосяжну стриманість у цьому питанні з огляду на тодішню міжнародно-політичну ситуацію. А прогавлена тоді нагода вже не могла повторитися. Тому і Берут, і Ульбріхт, і Готтвальд, і Анна Павкер, і Ракоші, і Енвер Годжа, і Дімітров, і навіть Тіто та їхні партійні прибічники дістали від Москви право на «національну відособленість та обмеженість», тобто все те, до чого прагнули «націонал-ухильники» в компартіях Білорусії, Грузії, Туркестані, Україні та в інших неросійських країнах колишньої російської царської імперії.

Отож вимоги зовнішньо-політичного характеру взяли верх над імперіялістичним внутрішнім наставленням російсько-більшовицьких великодержавних шовіністів і подолали їхні необмежені прагнення поширити державні кордони СРСР. Така постава називається політикою національних або імперіяльних інтересів чи, простіше висловившись, політикою національного егоїзму. А національний егоїзм В. І. Ленін назвав «дрібнобуржуазним націоналізмом» («Українська радянська енциклопедія», том 10, гасло «Націоналізм»).

І коли сьогодні Тіто та Союз комуністів Югославії ведуть яскраво самостійницьку політику — неутралістську політику неприєднання до воєнних бльоків, їх аж ніяк не шельмують з боку Москви «югославськими буржуазними націоналістами». Вони навіть не «націонал-ухильники», ідеологія яких є під впливом «залишків націоналістичного

мислення у свідомості окремих громадян» Югославії. Тіто, його прибічники та партійні прихильники рахуються «братніми діячами» міжнародного комуністичного руху. Бо цього вимагає російський імперіальний інтерес.

Також і Ніколае Чавшеску та «нинішні румунські керівники» (якщо вживати аналогічних московських окреслень на адресу Китаю) ще не удостоїлися налічки «націоналісти» чи «великодержавна та антирадянська група», хоч у Москві добре відомо, що вони прагнуть, і то цілком слушно, до «возз'єднання» Молдавської РСР з Соціалістичною Республікою Румунією. Такі прагнення є майже наявним «антирадянським великодержавництвом», метою якого є частково ревізувати «непорушні» теперішні кордони СРСР; ці прагнення є також «нереспектуванням наслідків другої світової війни», тобто тим самим закидом, що його Москва постійно ставить на адресу боннського уряду Федеративної Республіки Німеччини. Відомо, що Басарабія (частина якої творить Молдавську РСР), не зважаючи на румунську більшість її населення, була відірвана від Румунії в наслідок договору Гітлера-Сталіна, тобто в наслідок подій другої світової війни. З погляду Москви «антирадянським», «буржуазно-націоналістичним» політичним актом можна б уважати факт, що в Румунії скасовано обов'язкове навчання російської мови в усіх школах, що є перешкодою для «взаємозбагачення» мов та культур «соціалістичних націй», що серйозно спинює процес «зближення» та «злиття» цих націй і що суперечить програмі КПРС, яка «обґрунтовує шляхи національних відносин не тільки в Радянському Союзі, але й в інших країнах соціалістичного табору». Невже Румунія до цього табору не належить? На прикладі Румунії важко говорити про вимоги російського імперіального інтересу. Тут важливу вирішальну роль грає конфлікт на лінії Пекін-Москва: «нинішні румунські керівники» зуміли використати всі аспекти цього конфлікту, а політбюрократам з ЦК КПРС таки не зручно тепер вдарити по РКП, яка «гойдається» на московсько-пекінській «підоймі». І тому тут нічогосінько не чути про будь-який «румунський буржуазний націоналізм» чи про якихось румунських «націонал-ухильників». Навпаки, Чавшеску запрошують у Москву й обговорюють з ним можливість «скликання міжнародної наради комуністичних та робітничих партій».

Справа з Владиславом Гомулкою і його партійними прибічниками менше складна, бо міжнародно-політична ситуація Польської Народної Республіки диктує їй «братерські та дружні взаємини» з єдиним серйозним гарантом польських західніх кордонів — Радянським Союзом. Але й в політичному житті Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП — псевдонім для компартії) є багато складників, які могли б бути зараховані до категорії «польського буржуазного націоналізму» чи «націонал-ухильництва», як їх суть визначає офіційна радянська партійно-політична термінологія.

І знову виникає питання: чому застосовуються дві міри — одна до «радянських соціалістичних націй», а друга до «соціалістичних націй народних демократій»? Чи це наслідок діалектики в імперіальному мисленні? Чи, може, вислідна діалектичних суперечностей у «різноманітності історичного процесу»? Тобто інша міра прикладається до націй, які раніше в ході розвитку історії «приєдналися до централізованої російської держави», а інша — до націй, «визволеніх радянською армією з фашистського ярма» в ході другої світової війни. Ми навмисно вживаємо радянських визначень, щоб відповідь на питання, поставлене в заголовку статті, була чіткіша та зрозуміліша всім. Усе те, що роблять Тіто, Чавшеску, Гомулка та інші в своїх країнах, на Україні і в усіх радянських неросійських республіках називається «живучими ще пережитками націоналістичного мислення у свідомості окремих громадян» даних республік, — «пережитками», яким була оголошена і постійно оголошується безпощадна війна. Ця війна ведеться й сьогодні — на 50 році «встановлення радянської влади на Україні».

Попробуємо дещо потеоретизувати чи навіть пофантазувати. Якби, наприклад, Петро Юхимович Шелест чи Андрій Далилович Скаба поспробували поставити одну десяту частину тих вимог, що їх ставить Ніколає Чавшеску, їх відразу окричали б «українськими буржуазними націоналістами», виключили б з партії, поставили б під суд так, як тих молодих українських діячів науки та культури, що їх у квітні 1966 року засудили на важкі кари ув'язнення тільки за те, що боронили права *української мови та української культури в Українській Радянській Соціалістичній Республіці*. Здається, що в такому теоретичному чи фантастичному випадку ні Шелест, ні Скаба не були б навіть окреслені як «націонал-ухильники».

Бо що вільно генеральним секретарям самостійних (з організаційного погляду) комуністичних партій, того аж ніяк не вільно «першим секретарям» республікансько-територіальних філіялів КПРС, навіть тоді, коли вони є одночасно «членами політбюро ЦК КПРС». Бо на це не дозволяють ні «ленінський демократичний централізм», ні «пролетарський інтернаціоналізм» та принцип «дружби радянських народів». Тобто ні російсько-більшовицьке «самодержавіє», ні «православ'є», ні імперіальний інтерес «великої сім'ї рівноправних народів» — СРСР.

БОГДАН КРАВЦІВ: П'ЯТИЙ З'ЇЗД ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

СТАТТЯ ДРУГА: ЛІТЕРАТУРНА НИВА І ЧОРТОПОЛОХИ

Визначальними для письменницьких з'їздів — таких, якими вони є в Радянському Союзі і в країнах «народних демократій» (на Заході цього роду профспілчанських конвентиклів немає) — мали б бути не тільки такі чи інші основні річища «розмови»: доповідей, промов, виступів, але найперше розгляд і висвітлення стану всієї літератури та окремих її жанрів на даному етапі їх розвитку, коротко кажучи, літературних надбань і досягнень.

З патосом і захопленням, цитуючи Шевченкове «Орися ж ти, моя ниво, / долом та горою», деклямував на з'їзді Павло Григорович Тичина про «твори, написані за одне тільки останнє семиріччя», про те, що «наша нива літературна все розкішнішими врожайми колоситься, все ширше й ширше розпросторується вона». З подібним патосом про «творчі здобутки української літератури» писав і головний бібліограф Центральної наукової бібліотеки АН УРСР А. Кугот у своїй статті, надрукованій напередодні з'їзду під назвою «Літературна нива» в газеті «Культура і життя» від 13 листопада 1966. Висловлюючи сподівання, що «під час письменницького з'їзду не один митець слова огляне свою літературну ниву з прискіпливістю хлібороба, зважить на терезах письменницької совісти дорідність зерен художньої творчості і сміливо застереже — себе і братів по перу — від можливого літературного чортополоха», А. Кугот визначив «творчі здобутки української літератури за міжз'їздівську семирічку» такими цифрами: 748 авторів подарували 30 мільйонам читачів 2 592 видання своїх творів.

Цифри цифрами, але ж варто проаналізувати, навіть не «з прискіпливістю хлібороба», а таки ж на основі з'їздових матеріалів, з одного боку, склад і характер такого численного письменницького колективу, а, з другого, мистецьку якість усієї їхньої, здавалося б, імпульсивної кількісно літературної продукції.

Теоретично, Спілка письменників України (СПУ) — це «добровільна громадська організація, що об'єднує літераторів України», але фактично це єдина дозволена в УРСР літературна організація, професійна спілка письменників, приналежність до якої забезпечує не тільки такі чи інші права, але й навіть саме звання літератора. Згідно з партійними енунціяціями — СПУ — це «передовий загін ідеологічно-

го фронту», «надійний помічник комуністичної партії» із завданням «відображати працю і боротьбу народу за побудову комунізму». Такий характер і завдання СПУ зумовляють, ясна річ, увесь характер, засяг і зміст творчості членів цієї літературної організації.

Згідно з даними доповіді голови мандатної комісії Якова Васильовича Баша, СПУ нараховувала на день V з'їзду 770 членів (у доповіді ревізійної комісії подано цифру — 779), значить, на 243 більше, ніж у 1959 році — під час IV з'їзду, коли їх було 527. За час між обома з'їздами прийнято до СПУ 288 літераторів. Померло згідно з переліком, що його подав П. Тичина, 46. Виданий до V з'їзду довідник «Письменники Радянської України» (Київ, 1966) охоплював 738 прізвищ літераторів — членів спілки, живих на кінець 1965 року.

З усіх 770 членів СПУ, уповноважених у 1966 році вперше за всю історію СПУ брати участь в її з'їзді (правда, тільки 193 з «правом ухвального голосу», більшість — 577 з «правом дорадчого голосу»), у з'їзді взяло участь 698 літераторів. Не прибули на з'їзд 72 літератори (3 померло, решта через хворобу та інші важливі причини). На всіх 698 прибулих: 459 — члени і кандидати в члени КПРС, 15 — комсомольці і тільки 224 — позапартійні. За віком більшість учасників з'їзду (432 літератори) були людьми середнього віку — від 40 до 60 років життя, молодих — до 40 року життя, було 161, понад 60 років — 105 учасників.

Характеристичний і дуже непропорційний до загальної кількості населення УРСР був склад учасників з'їзду під оглядом національним: українців — 521, росіян — 98, євреїв — 72, інших національностей — 7. Ще більш показові дані про мову, якою вони пишуть: українською — 553, російською — 123, єврейською — 18, іншими мовами — 4; виходить, що з-поміж 79 літераторів єврейської й інших національностей 32 пишуть українською і 25 російською мовою.

За літературними жанрами у з'їзді взяло участь: 297 прозаїків, 247 поетів, 33 драматургів, 75 критиків, 46 перекладачів.

На всіх 698 учасників було 625 чоловіків та 73 жінки.

Цікаві для кількості письменників в УРСР можуть бути подані Павлом Усенком (від імени ревізійної комісії СПУ) інформації про кількість заяв про прийняття до СПУ: за три роки таких заяв було 428, з чого прийнято президією тільки 141.

Ніяких даних про соціальне походження письменників, про їх професійну працю тощо у з'їздових доповідях не виявлено. Перегляд біографій у довіднику «Письменники Радянської України» міг би дати цікаві вказівки: більшість з-поміж молодих літераторів — це діти не робітників чи селян, а службовців (партійних або адміністративних); ніхто з тих, хто вийшов з села, не повертається туди після студій працювати; між письменниками сьогодні вже майже немає робітників за фахом; переважаюча кількість літераторів, якщо не

живе виключно з літературних заробітків, працює в пресі або у видавництвах.

Якщо мова про літературну продукцію письменницького колективу, що ним є Спілка письменників України, то фрагментарні дані про її ідейний та мистецький стан, наявні разом із інколи суперлятивними, інколи цілком негативними оцінками у з'їздових доповідях та виступах.

Загально про українську радянську літературу, про її розквіт і міцніння, про те, що вона є «високоідейною, партійною і народною, найбільш прогресивною у світі», говорив у своїй доповіді і про «Бойові завдання української радянської літератури» перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест. Вихваляючись «найсприятливішими умовами» для її розвитку, він все ж таки мусів ствердити, що «з'являються сірі, посередні книжки, фільми, вистави, які принижують честь і славу української літератури та мистецтва, псують естетичні смаки наших людей»; що «треба непримиренно ставитись до ідейної і художньої посередності». Шелест нарікав також на незадовільну працю літературної критики, на відставання драматургії та кінодраматургії.

Про те, що не тільки «дорідними колосками», але й подібними до згаданих Шелестом чортополохами красується радянська літературна нива в різних ділянках — жанрах мистецької творчості, говорили на з'їзді і голова правління СПУ Олесь Терентійович Гончар, і інші промовці. Усі вони з початкових суперлятивів та захоплені творчими здобутками сходили на негативи, дошкульні недоліки, мізерію.

Широко говорив про «провідний жанр» літератури — прозу — Олесь Гончар у своїй доповіді п. н. «Українська радянська література напередодні великого п'ятдесятиріччя». Згадуючи кільканадцять прозаїків, відмічуючи ті чи інші їхні твори, Гончар все ж таки не міг назвати з-поміж усіх 1 336 книжок художньої прози, що появились в 1959-1966 роках, одного-двох прозових творів, які б стали тривалими позиціями в українській радянській літературі, здобули загальне визнання читача, привернули увагу закордонних перекладачів. Як і П. Шелест, він мусів ствердити, що «серед написаного нашими прозаїками чимало є ще пересічного чи то й зовсім такого, що має для літератури значення нульове». «Відверто мусимо визнати, — казав Олесь Терентійович — що, крім великої й розмаїтої літератури, в нас ще існує і, так би мовити, „антилітература” — ремісницьке, примітивне читиво, розраховане на вбогі міщанські смаки... Чую вже не раз про 500 нових романів і повістей, що з'явилися між з'їздами. І це такі показник вельми промовистий, але кому-кому, а нам з вами добре відомо, скільки з тих 500 видань були продукції такої, що вона й розмови на з'їзді не варта. Дивна річ: всі ми нібито розуміємо, що сірі повзучі примітиви — це зло, непотріб, що

це дискредитація літератури в очах читача (і нашого, й закордонного), опощлювання нашого життя, а проте і центральні журнали, і видавництва — обласні й столичні — з дивним непротивленням беруть цю сіру словесну січку і пропонують її читачеві з року в рік. Це стає лихом літератури, проти нього потрібні уже якісь хімікати чи що. Відомо, чим бур'ян шкідливіший, тим він живучіший, у степах, скажімо, чимало завдає прикрощів так званий гірчак рожевий, що виїдає цілі плями там, де він поселився. Але з ним борються, його б'ють, не дають йому поширитись, коли ж, нарешті, таку протидію зустрічатиме гірчак літературний?»

Таку дошкульну оцінку радянській «художній прозі» дав сам же прозаїк Олесь Гончар.

Трохи відрадніше виглядає становище в ділянці поезії. Позитивно оцінювали творчі здобутки, особливо ж молодих поетів, і Олесь Гончар у своїй доповіді, і цитований у попередній статті літературознавець Степан Крижанівський. Останній супроводив навіть свій огляд сучасної радянської поезії статистичними даними: 1 680 книжок поезій, виданих за період між з'їздами (бібліограф А. Кугот визначив для цього ж періоду цифру 926 книг 250 поетів), тиражем 45 255 000 примірників, в тому числі 250 перших книжок молодих поетів. Але й тут ще більше, може, ніж у радянській прозовій творчості, пересічного віршованого читача чи засуджуваної О. Гончарем «словесної січки». Гідних уваги й перекладу поетичних збірок не багато, всього яких кільканадцять.

Справжнього розгрому зазнала на з'їзді творчість сатириків і гумористів. Згадуючи позитивно продукцію ветеранів цього жанру і разом з ними декого з молодших, Олесь Гончар завважив, що «серед творів досить таки численного загону українських сатириків та гумористів надibuємо час від часу на вияви грубого несмаку, чуємо із сцени такі примітивні та пошлі байкарські вправи, що вам уже буде не до сміху, вам сумно стає від принизливого блазенського комікування, до якого інколи вдається автор, а за ним і читець, силкуючись будь-що розсмішити аудиторію...»

Чимало уваги присвячено в з'їздовій «розмові» також і питанням радянської драматургії. Причину відставання цієї ділянки від інших жанрів літератури дошукувався П. Ю. Шелест у тому, що, мовляв, «наші драматурги, мистці кіно і театрів не завжди використовують для своїх п'єс та сценаріїв сучасний життєвий матеріал, який би хвилював і захоплював громадськість». З подібним, хоч трохи конкретнішим, спрямуванням говорив у своїх зауваженнях про стан сучасної радянської драматургії (зап'янована доповідь про цей жанр літератури чомусь не була виголошена!) Олесь Гончар: «Театр наш сміливо повинен говорити про ті суспільні процеси, які вимагають аналізу й пояснень. Він повинен говорити про те, що сором'язливо замовчують газети, не повторювати їх через місяць, через рік».

Проте всупереч усьому, що говорили і Шелест, і Гончар, справжній стан з радянською драматургією висвітлив у своєму виступі драматург Микола Якович Зарудний. Розглядаючи проблеми драматургії в тісному зв'язку з проблемами театру, в тому числі також з актуальною театральною політикою міністерства культури, Зарудний привів цікаві цифрові дані про популярність деяких класичних і сучасних радянських п'єс: «„Сватання на Гончарівці” наші театри цього року за 9 місяців показали 353 рази, а новаторську, талановиту драму О. Корнійчука „Сторінка щоденника” — 81. „Шельменкоденщик” пройшов 201 раз, а „Планета сподівань” О. Коломійця (сучасного радянського драматурга — Б. К.) — тільки 44». Виходить, що сучасний радянський театральний глядач не надто квапиться хвилюватися і захоплюватися «сучасним життєвим матеріалом», що його рекомендує авторам п'єс і сценаріїв)... перший секретар ЦК КПУ. Мабуть, чи не з тих же причин «загадково зникла», за словами Гончаря, з театральних сцен в УРСР комедія Василя Минка «Не називаючи прізвищ»?

Не було окремої доповіді на з'їзді (хоч така була запланована) про стан сучасної літературної критики в УРСР, що його П. Шелест визначив незадовільним. Нарікаючи досить оглядно на «певну її пасивність» і стверджуючи, що літературна критика бралася «не дуже охоче» за таку роботу, як виступи проти літературного ремісництва, примітиву, висміювання банальностей», Олесь Гончар назвав 19 імен з-поміж критиків, які «брали участь у сучасному літературному процесі». Він не вирізнив поміж ними нікого, не визначив їхніх видатніших праць, але всі з-поміж перелічених ним — це ті, що їх можна назвати «режимними». В поданому Гончарем переліку немає нікого з «контroversійних», отих, що пробували бути справжніми критиками — говорити правду, ворухити літературну та громадську думку, і які саме тому були примушені останнім часом замовкнути. Не назвав Олесь Гончар ні Івана Світличного, ні Івана Дзюби, ні Євгена Сверстюка. Згадав про деякого з них у своєму виступі тільки Степан Крижанівський, стверджуючи у зв'язку з наявністю в радянській поезії «чималого колони графоманім», що «на жаль, у нас майже немає критиків, які зважуються говорити їм правду в очі, як скажімо Анатолій Шевченко і почасти Іван Дзюба. Наявність же таких критиків вкрай необхідна й важлива. А як у нас буває в критиці? Той сват, той брат, той кум, того якось шкода... А правду ж хтось та мусить говорити!»

Небагато говорив про літературних критиків і літературознавців, «загін» яких бібліограф А. Кугот визначив цифрою 90, а їх доробок — цифрою 206 праць, чи не найбільше компетентний у цій ділянці Леонід Миколайович Новиченко. Нарікаючи, як і Шелест та Гончар, на «малу активність критики в щоденному літературному житті», на те, що «вона не встигає за поточним процесом, недостатньо рішуче й вимогливо втручається в нього», і на втечу від

безпосередньої роботи в ньому усіх тих молодих критиків, які здобувають наукові ступені, Леонид Миколайович висловив тільки декілька «побожних побажань» на тему актуальних потреб у цій ділянці: треба шукати і виховувати критиків, в яких була б «безумовна відвага й відданість вищим ідейним і художнім інтересам народу»; треба «більшої гостроти й наступальности» тощо. Новиченко назвав навіть сім прізвищ, але всі вони літературознавці, які дали «ряд ґрунтовних праць, присвячених головним чином історії української літератури». Говорив ще на з'їзді про критику мало компетентний у цьому ділі прозаїк та партійний діяч Віталій Логвиненко, який дорікав літературознавцям, що вони «частіше зайняті вивченням проблем, що хвилювали колись Бояна чи, скажімо, Григорія Сковороду, ніж повнокровною аналізою розвитку сучасного літературного процесу». Ніхто з доповідачів і промовців на з'їзді не спромігся чи не відважився з'ясувати причини такого стану в радянській літературній критиці, і то в час, коли, за помпезним висловом керівника Донецької організації СПУ Павла Андрійовича Байдебури, «радянська література під проводом рідної партії Леніна досягла небувалого розвитку».

Чимало місця в з'їздовій «розмові» присвячено питанням дитячої літератури. Назвавши 17 прізвищ з-поміж тих, що пишуть для дітей, Олесь Гончар не дав жадної оцінки їхньої творчості. В стосовних уступах своєї доповіді він присвятив більше уваги питанням формування душі української дитвори, зокрема, якщо мова про «любов до рідного краю, до матері, до батька, до рідної історії, до рідного слова». У зв'язку з цим О. Гончар досить гостро нагаврував канцелярську мову шкільних підручників і недбале підбирання текстів для читанок, які «замість захотити — можуть, навпаки, відохотити дітей від вивчення творів красного письменства й рідної мови».

Обговоренню стану дитячої літератури був присвячений зокрема виступ прозаїка, донедавного головного редактора видавництва «Молодь», Дмитра Васильовича Ткача. Але й він, намагаючись сколихнути «застояне озеро мовчанки навколо дитячої літератури», не пробував дошукуватися головних причин вкрай незадовільного стану в цій ділянці. Головний наголос він поставив на справі тиражів дитячих книжок. Проте його заява, що «ми тримаємо дітей на голодному літературному пайку» і що «тому є небезпека, що вони можуть стати кволими душею, а душевна неміч, може, ще страшніша за фізичну, бо фізична піддається лікуванню, а душевна породжує пороки, які підточують суспільство на багато років», — ця заява дуже вимовна і дуже показова для стану дитячої літератури в УРСР, в цій — за визначенням радянської пропаганди — «незалежній і суверенній державі українського народу».

Набагато більше уваги, як питанням тих чи інших жанрів літератури, віддано у виступах та доповідях з'їзду проблемам мистецького перекладу на Україні. Олесь Гончар присвятив їм цілий п'ятий розділ своєї доповіді, де була мова не тільки про здобутки в сучасній

українській радянській перекладницькій творчості, але їй поставлено ряд актуальних вимог. Застерігаючись проти моди й засліплення, як і проти «модерністичного туману», О. Гончар склав заяву, досить сміливу, як на радянські донедавні умови, коли кожне зацікавлення літературою і мистецтвом Заходу було переслідване, а то й каране адміністративними «заходами».

«Треба не ізолюватись, — говорив він, — треба знати, чим жило й живе мистецтво в цілому. Нам треба знати і Льорку, і Антонича, і Елюара, не повинен бути обійдений ні Бунін, ні Винниченко, нам потрібен увесь попередній художній досвід. Від того, що ми видали Кафку (були тільки окремі переклади в журналах, книжкового видання не було! — Б. К.), нічого страшного не сталося, лише поменшало на одну сенсаційну загадку. Декотрі з молодих виявляють посиленій інтерес до поширеної на Заході психоаналізи, до поглядів, що пояснюють першопричину людської поведінки дією сил підсвідомих, іраціональних. Що ж, літератора цікавлять різні вияви інтелекту, в тому числі не зайвим йому буде знати й теорію Зіґмунда Фройда, який, вважається, відкрив надра підсвідомости».

Олесь Гончар поставив також конкретну вимогу в цьому напрямі:

«Назріває потреба створити в республіці (тобто в УРСР — Б. К.) видавництво чужоземної літератури, яке не обмежувалось би виданням лише белетристики та поезії. Сучасному радянському читачеві потрібна перекладна література і з питань філософії, історії, економіки, соціології, естетики, права, потрібні переклади й технічної літератури. Учні та студенти мусять бути забезпечені повноцінними перекладами з світової класики, все краще з художніх надбань людства український читач повинен мати рідною мовою, а в цьому потреба, цього заслуговує наш народ».

Конкретно, з поставленням крапок над «і», продовжував говорити про Гончареву вимогу й редактор журналу «Ранок» Віталій Олексійович Коротич:

«Та доки ми не будемо хазяйновито почуватись у власній культурі, ми не зможемо гідно прийти в гості до інших. Хіба не сором, що в Чехо-Словаччині видали Богдана-Ігоря Антонича, а ми ще й досі не маємо його книжки. Євгена Плужника незабаром видадуть там же, а коли ж він у нас вийде? (Уже вийшов наприкінці 1966 року, після з'їзду — Б. К.). Олесь Гончар говорив уже про Пантелеймона Куліша. А я ще хочу згадати його однофамільця, видатного радянського драматурга. Де Микола Куліш, належно виданий та впорядкований? ... Олесь Гончар говорив про необхідність організації видавництва чужоземної літератури на Україні. Таке видавництво необхідне, його функції мають бути широкими: не тільки видавати закордонну літературу в українських перекладах, а й твори нашого письменства в перекладах на чужоземні мови. Московське ж видавництво „Прогресс“, яке видає книжки чужоземними мовами, не справ-

ляється з цим завданням. Ми повинні мати на Україні своє видавництво, щоб українські твори в перекладах могли йти до інших країн світу. Ми повинні мати періодичне інформаційне видання чужоземними мовами про Україну».

Також прозаїк Юрій К. Смолич говорив про потребу такого видавництва, нагадавши, що до війни 1941 року на Україні видавалися книжки в перекладах на чужоземні мови і що існував навіть так званий «Нацменвидав», що випускав книги національних меншостей, які жили на Україні (зліквідований у роки ежовського та хрущовського терору — Б. К.). Конечність створення видавництва чужоземної літератури на Україні доводив і редактор журналу «Всесвіт» Олексій Іванович Полтарацький, який скептично додав, що «в принципі це блискуча ідея, але якщо під наші оплески не буде підведено, як базу, сотні тонн паперу, то не варто й думати про утворення ще одного видавничого апарату».

Скептицизм чи, може, іронізування Олексія Івановича були досить оправдані. У відповідь на вимоги провідних керівників СПУ та окремих письменників представник режиму, сам таки «голова Державного комітету по пресі при раді міністрів УРСР» М. К. Білогуров, призвавши вимушено, що «чимало паперу справді йде на різну макулятуру», і що питання видавництва перекладної літератури «дуже велике» та «постає воно не вперше», пригасив гарячі бажання письменників холодною водою чиновницької заяви: «Зараз у ряді братніх республік навчаються наші перекладачі, підготуємо кадри, а потім попросимо дозволу на створення видавництва». Коротко й виразно, на бюрократичному жаргоні воно означає: покласти справу під сукно...

Про злиденне становище української радянської літератури свідчать не тільки вище цитовані чортополохи в окремих її жанрах чи й митарства із справою створення такої звичайної і зрозумілої в кожній незалежній країні установи, як видавництво перекладної літератури. Особливо показовими для цього жалюгідного становища можуть бути питання такої важливої і конечної для розвитку кожної літературної бази, що нею є книгодрукування, тиражі, папір. Про справжні злидні в цій ділянці, і то «на 50 році існування радянського режиму», висловлено на п'ятому з'їзді письменників України чимало нарікань, жалів, зауважень.

Перший про ці справи заговорив на з'їзді у своїй доповіді «Про роботу ревізійної комісії Спільки письменників України» поет Павло Матвійович Усенко: «На жаль, доводиться констатувати далеко гірше явище (як затримування рукописів видавництвами — Б. К.), в якому не можна звинуватити видавництво, — це зменшення обсягу видань, кількості назв книжок за пляном 1966 року проти передз'їздівського 1958 року. Пояснення одне — брак паперу. Але миритися з таким станом аж ніяк не можна, бо справа не тільки в тому,

що збільшилася за цей час кількість творців книг, але й в тому, що за ці роки зріс читач, збільшився його попит на художні твори».

Так говорив Павло Матвійович тільки про одне провідне радянське літературне видавництво «Радянський письменник». Але куди гірше становище з цього погляду також в інших видавництвах (державних! — Б. К.) УРСР. Про несамовиті практики в цій ділянці широко говорив Юрій Смолич, письменник, якого аж ніяк не можна підозрівати в критичному ставленні до режиму, не вагаючись називати тиражі друківаних в УРСР книжок сміховинними, злочинно мізерними. Його виступ вартий того, щоб навести його майже повністю.

«Нас надзвичайно хвилюють — казав Смолич — взаємовідношення між питомою вагою художньої літератури та вагою в звичайних тоннах паперової продукції, яка приділяється для видання літературних творів. Цим стурбовані не лише ми, літератори, що зібралися на свій з'їзд у цій залі, а й сотні тисяч, мільйони наших читачів.

«Нас дуже й дуже дошкуляє це паперове прокрустове ложе. Нам тісно, нам коротко! Нам боляче в цьому дитячому ліжку, в цій паперовій колиці, з якої ми виростили, бо вже давно зіп'ялись на міцні й прудкі ноги...

«Навряд, щоб хтось зажадав від мене наводити приклади. Ці приклади — в творчій біографії мало не кожного з нас. Кому з нас не доводилось „випадати з плянів” або чекати з своїм новим рукописом не один рік? Або кому не доводилося клясти Бога і чорта з приводу того, що не пощастило придбати якусь книжку через її сміховинно й злочинно мізерний тираж?

«А втім, я дозволю собі навести й один надто разючий приклад. До славного п'ятдесятиріччя вирішено видати, сказати б, „золоту бібліотеку”, тобто — добірку найкращих творів з поезії, прози, драматургії, критики й літературознавства, продемонструвати, що створено й чого досягнуто українською літературою за ці півстоліття. Велими авторитетна комісія з представників Спілки письменників, Інституту літератури та видавництв переглянула тисячі й тисячі романів, повістей та збірок оповідань і після вимогливого, прискіпливого, найсуворішого добору відбрала лише сто вісімдесят книг. Ці книги — гордість нашої прози, твори, які всебічно висвітлюють боротьбу нашого народу в усі періоди бурхливого й складного будівництва соціалізму в нашій країні та формування нової, радянської людини.

«І от, коли ця зовсім скромна заявка — ці сто вісімдесят книг — була покладена на прокрустове ложе паперових можливостей українських видавництв, то залишилося для видання до 50-річчя жовтня... сорок, надсилу — п'ятдесят.

«Я навів приклад з прози, але аналогічне становище і в інших жанрах...

«Нестача паперу? Так. Культурне збагачення нашої країни відбу-

вається бурхливими темпами і величезним розмахом. Паперу справді не вистачає. Періодиці, підручникам, технічній та науковій літературі паперу треба багато й дуже багато. Але коли бачиш, як щороку виправляються й переробляються деякі підручники через якусь зовсім незначну похибку, коли береш до рук так звані масові — з мільйонними або й десятизмільйонними тиражами — видання або коли йдеш містом, спиняєшся перед книжковою розкладкою на тротуарі та гортаєш сторінки численних — і теж з мільйонними тиражами — брошурок, що видаються навздогін уже відбутим політичним кампаніям, однак відзначених жирними „галочками” у звітах видавців, що їх продукують, — то, їй же право, починаєш сумніватися в нестачі паперу, а головне — не можеш стримати здивування, чому економити папір треба саме на художній літературі, адресованій до душі й серця, до совісти нашого народу?»

Подібну картину стосовно дитячої літератури вивів також цитований вище Дмитро Ткач — той, що говорив про тримання дітей «на голодному літературному пайку»:

«На Україні існує одне-єдине видавництво дитячої книги „Веселка”. Одне-єдине, кажу, але має воно далеко не найкращі умови. Я вже не наголошую на тому, що жодне республіканське видавництво не має тіснішого приміщення, ніж „Веселка”, а хочу звернути увагу на інше — на тиражі книжок для дітей.

«Нещодавно Комітет по пресі разом з „Укркниготоргом” та Укоопспількою провели обговорення плянів видавництва та збирання тиражів на 1967 рік. Робота велика й потрібна. Але по видавництву „Веселка” оте збирання тиражів ударило, як бумеранг. Ми тільки роздратували своїх читачів. Вони просять видати книжку стотисячним і трьохсоттисячним тиражем, а ми їм даємо якихось 30 тисяч примірників. Уявіть собі — 30 тисяч на багатомільйонну армію дітей. Навіть по одній книжці на кожну бібліотеку не припадає.

«Всі ми знаємо, що в нас сутужно з папером. Та мені здається, що для дітей папір шкодувати не можна. І все ж кількість паперу в дитячому видавництві дедалі зменшується та зменшується. Наведу тільки дві цифри. Якщо в 1960 році видавництво мало 980 тонн друкарського паперу, то цього року ми маємо його тільки 430 тонн».

Боляче і для письменників, і читачів, і молоді, і батьків питання злочинно мізерних тиражів друкованих українською мовою в Українській РСР книжок заторкували у своїх виступах також і інші промовці на з'їзді. Про те, що «на Полтавщині споконвіків було видавництво художньої літератури» і що його «тепер немає», про те, що «художня література погано доходить у село», що в книгарнях по великих селах Полтавщини, таких, як Сорочинці, «одні сапи, налигачі, люльки» і що там «десять років ждуть, що привезуть книжку» — говорив письменник гуморист, репресований з половини 1930-их

років і реабілітований лише 1957 року Олександр Іванович Ковінька. Добивався створити філію видавництва «Радянський письменник» на Донбасі російськомовний письменник Тарас Михайлович Рибас. Вимагав досить платонічної рівності в розподілі паперу між республіками «відповідно до загальної кількості населення, щоб його плянували на душу населення, як хліб, як м'ясо, як сталь і чавун», — представник літературної молоді поет Віктор Федорович Корж.

Бюрократичну відповідь на ці всі скарги та вимоги дав знову ж таки вище згадуваний «голова Державного комітету по пресі» М. К. Білогуров. Зменшення тиражів книжок він виправдовував, всупереч фактам, збільшенням тиражів періодики; порівнявши книжкову продукцію 1965 року до стану в ...1940 році, він доводив цифрами її зростання, а винуватців у «розтринькуванні паперу» знайшов не тільки в міністерствах та відомоствах, але й у самій «Спілці письменників, яка не так уже й рідко клопочеться про видання книг, які не роблять великої чести літературі...» Нахабно-образливу промову цього режимного чиновника й затискувача книжкової продукції на Україні присутні на з'їзді письменники прийняли... «оплесками».

Таку картину сучасної радянської «літературної ниви» з усіма її злиднями, чортополохами й гірчаками, дав Україні і світові П'ятий з'їзд письменників України.

Якими безрезультатними й даремними, яким голосом у пустині радянської дійсності залишилися ці всі, не раз сміливі, виступи та вимоги творців українського слова в несuverенній та залежній Українській РСР і як після «з'їздової відлиги» почалося чергове затискування літературної та мистецької творчості — це тема, яка вимагає окремого докладного розгляду.

У видавництві ПРОЛОГ появилася збірка матеріалів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва «ПРОЛОГ» або «СУЧАСНІСТЬ».

СПОГАДИ

МИКОЛА МИХАЛЮК: У ЛУЦЬКІЙ ОБЛАСНІЙ БІБЛІОТЕЦІ

О чима радянського бібліотекаря —
реімігранта з Аргентини

Двічі доля закинула мене на еміграцію. Перший раз у 1937 році 16-літнім юнаком, другий раз — у 1965 році. Перший раз я залишав свою рідну Волинь з юнацькою надією на скоре повернення, з вірою, що західні області України, тоді під польською окупацією, будуть воз'єднані разом з усією Україною.

Нерозумне, шовіністичне ставлення польського окупаційного режиму до українців та білорусів було причиною, що велика кількість населення так званих поляками «всходніх кресув» шукала тоді ідейного порятунку на Сході, тобто в СРСР. Я також вірив такій ідеї. Їдучи тоді в останній раз залізницею з Володимира до Ковеля, я непомітно перед моєю сім'єю розкидав з вікна маленькі, власноручно написані летючки: «Геть з польською окупацією! Хай живе Радянська Україна!» Мої груди наповнялись юнацькою гордістю за відвагу крикнути окупантам, принаймні тихо на папері, слова гніву поневоленого народу.

Другий раз мій гнів був інший — свідомий і на іншого окупанта; летючок я вже не кидав, але в своєму серці відчував великий сум. У моїй душі екранною швидкістю бігли думки про те, що розлучаюся фізично не тільки з моїми рідними, але й з Україною, доля якої для мене не була і не є байдужою. Свідома ненависть до чужого окупаційного режиму змушує людину ще більше любити свій край, народ, відчувати його долю, болі і прагнення до свободи.

*

На еміграції, в Аргентині, я перебував постійно в українському робітничому середовищі, яке орієнтувалося на політику СРСР. Під час другої світової війни я був активним членом, секретарем кількох таких організацій. Хоч фанатиком я ніколи не був, політично виховувався на марксистській літературі. Не завжди легко запроцьований хліб, постійні зміни в праці через несправедливість господарів, амбіцією яких було і є здобути гроші на працюючому, підсилювали мої політичні погляди. Вищу освіту, або краще знання, я здобув самостійно; щоб купити бажану книжку, мати вільний час на інтелектуальні заняття, не раз доводилося відмовлятися від багато чого матеріального. Нахил до літературної творчості, не раз заставляв

мене просиджувати годинами в Аргентинській державній бібліотеці або вечорами в кафе-барах над зошитами, які заповняв нервовою рукою.

На рідні землі я повернувся в 1955 році з надією, що нарешті зможу виключно присвятитися літературній праці. Однак сталося не так, а гірше. Моє життя в Радянському Союзі матеріально стало набагато гірше, а літературну діяльність я мусів припинити зовсім, з уваги на неможливість публікувати свої писання, а ще більше з огляду на власну безпеку. Як багато чесних реімігрантів, повернувшись на рідні землі, я розчарувався окупаційною системою російської імперії — тепер під фальшивою і притягаючою для міжнародного пролетаріату та великої частини західної інтелігенції вивіскою: «СРСР». На моє розчарування сильно вплинув дух населення Західної України, яке дивиться дуже вороже на російську окупацію, а ще більше на систематичну русифікацію українського, білоруського та інших народів СРСР.

У цій статті не описуватиму мого загального життя, опишу тільки мою бібліотечну працю. Скажу коротко, що коли я після повернення на Волинь хотів із сім'єю переїхати в Київ, такого дозволу не дістав. Слово «заборона» не вжито, а сказано мені у відповідь, що мене «там не припишуть». Для замешкання в будь-якій місцевості СРСР потрібно мати поліційну приписку; без неї нікому не дають ні квартири, ні роботи, так що відмова приписати являє собою фактичну заборону. Після багатьох заходів, мабуть, тільки «з милосердя», мене не запхав тодішній голова волинського обласного виконкому Ткачук у колгосп, а послав працювати бібліотекарем районної бібліотеки в маленьке містечко Торчин, віддалене на 25 км від обласного центру — Луцького. Марний заробіток мене не порадував, але люди говорили, що і це дуже добре, бо праця чиста і в умовах радянського життя терпима.

Перше, що я зустрів у бібліотеці, була відсутність української літератури; більшість книжок була російською мовою або російських письменників перекладених на українську мову. Росіян на селах і в містечках мало (вони здебільшого їдуть у більші міста), але й там у певній мірі спостерігається русифікація — через школу, книжку, радіомовлення, кіно, державні та партійні установи, де чути російську мову або її мішанину.

Ближче познайомлення з радянською літературою і системою швидко заставило мене скептично дивитися на радянський лад. Чим більше ми, реімігранти, знайомилися з місцевим населенням, щораз більше переконувалися про його вороже ставлення до радянської системи, як до режиму національного гніту і соціальної несправедливості.

Кілька разів я побував у Києві, стараючись про переїзд туди; був у раді міністрів УРСР, у ЦК компартії України, у Спілці письменників. Завдяки інтервенції Миколи Бажана, тодішнього голови

Спілки письменників України, волинський обком партії запропонував мені посаду співпрацівника газети «Радянська Волинь». Я спробував поставити вимогу писати вільно і без партійної цензури, чого, річ ясна, не прийняли. Моя вимога була причиною, що потім мені відмовлявано не тільки на приписку в місті Києві, але навіть в обласному місті Луцькому. Мене зарахували до групи людей опозиційних поглядів, і сьогодні можу сказати, що я сам став зараховувати себе до них, як легально-опозиційна людина супроти режиму.

Тяжка хвороба маленького сина врятувала мене і сім'ю від довшого фактичного інтернування в Торчині. Лікарі обласної лікарні категорично відмовилися випустити з лікарні дитину, якщо їй, хворій на астму, не буде дана квартира краща, ніж та, що її ми мали. Тому, що в Торчині «кращих квартир» не було, були примушені дати нам квартиру в місті Луцькому. У березні 1957 мене переведено на працю у Волинську обласну бібліотеку для дорослих. Матеріальні умови мало чим покращали; у квартирі, з однієї кімнати та кухні, яку, як нам сказали, дали «на місяць-два», ми мешкали до грудня 1959, продовжуючи спати на підлозі на привезених з Аргентини матрацах.

Кожна область має три обласні бібліотеки: для дорослих, для дітей та юнацтва і медично-наукову, яким підлягають усі районні та сільські бібліотеки.

Волинська обласна бібліотека для дорослих міститься в старому приміщенні, яке колись належало до Луцького православного собору і де за царського режиму працювала гімназія. Бібліотека поділена на п'ять відділів: методичний (інструкторський), обробки та комплектування, читальна зала, бібліографічний і — найбільший масовий — «абонамент видачі книг додому». В останньому я працював вісім років.

Сама організація бібліотек в СРСР добра, бо майже в кожному селі є бібліотека. Але наслідки не такі вже добрі. Сільські, а навіть районні, бібліотеки майже всі в поганих приміщеннях, причиною чого погані і взагалі трудні квартирні умови. Обласні бібліотеки мають більші та гарніші приміщення — однак не всі; волинська бібліотека для дорослих має мале і дуже не підходяще приміщення. Книжкові фонди заставлені тут стеляжами понад міру через брак місця.

Праця відбувається пляново: відділ методичний проводить інструкторську працю, а його працівниці плянують та контролюють діяльність міських, районних і сільських бібліотек. Не бракує трафаретів: якщо готується або відбувається якийсь партійний з'їзд чи конференція, появляються лекції, льозунги, бесіди на такі теми, як «ще вище підняти добробут населення», «рішення партії — мета народу», «працівники культури — виконують рішення партії» тощо. Як і в усіх політичних виступах, так і в бібліотечних багато пустослів'я.

Відділ комплектування займається придбанням нової літератури, її шифруванням, списуванням «застарілої» літератури і контролем

каталогів районних та сільських бібліотек. Крім справді знищеної (через уживання читачами) літератури, часто списуються книги та брошури тількищо отримані. Колись, коли письменника або політичного діяча засуджували чи розстрілювали як «ворога народу», його літературні твори чи брошури негайно зникали з усіх бібліотек та книгарень. Коли Нікіта Хрущов пішов у відставку, всі його виступи, книги були негайно зняті і «списані». Можна бути певним, що сьогодні в бібліотеках СРСР не знайдеться книг або статей Синявського, Даніеля та інших засуджених письменників. Після XX з'їзду КПРС усі брошури про Сталіна були негайно «списані» і знищені. З багатотомних видань його творів наказано залишити тільки по кілька екземплярів, поставити в глибокі бібліотеки подальше від очей читачів і не рекомендувати їх, а видавати тільки на виразну вимогу читачів, зокрема його працю «Питання марксизму-ленінізму», який продовжує бути обов'язковим матеріалом у мережі партійного навчання, в університетах, інститутах та середніх школах. Всі портрети Сталіна також зникли з усіх приміщень, за винятком поліції, яку в СРСР фальшиво називають міліцією, де довший час продовжували висіти портрети їхнього «бога» і тирана народів СРСР. Не зняв його в своєму кабінеті і директор Волинської обласної бібліотеки для дорослих Гузачов, колишній чекіст. Однак після XXI з'їзду КПРС, на якому рішено винести з мавзолею і закопати в землю тіло Сталіна, його портрети були зняті також і в приміщеннях міліції.

Посада бібліотекаря скромна і завжди залежна, однак сама по собі вона цікава, зокрема у відділі абонаменту-видачі, де бібліотекар зустрічається з багатьма читачами. Письменникам, передусім молодим, було б корисно побути декілька місяців у бібліотеках для пізнання читачів, їх поглядів та зацікавлень.

Бібліотечні працівники в більшості українці, часто зрусифіковані. Єдиний вищий бібліотечний інститут на Україні знаходиться в Харкові. Навчання в ньому ведеться майже виключно по-російськи, так що його випускники добре володіють російською мовою і часто не досконало, а то й цілковито не знають мови української. Росіянам або іншим національностям, в тому числі також і українцям, дозволяють відповідати, навчатись і вживати виключно російську мову, якщо вони в середніх школах не навчились української мови. Таким чином у середовищі чисто українського населення часто попадає бібліотекарка-росіянка, яка не володіє українською мовою або, хоч її знає, не хоче її вживати. Можна уявити собі, як такі люди ставляться до української мови, традиції і культури взагалі. Володарі СРСР знають, що слово «русифікація» не популярне, тому вони вигадали вивіску — «злиття націй і мов». Під «злиттям» треба розуміти «увіллятися» в російську мову, культуру, — одним словом, денационалізуватись і стати яничаром на службі росіян. Найбільше таких між офіцерами армії та поліції і партійними опортуністами.

Випускниками бібліотечних інститутів є майже виключно жінки. Радянські демагоги часто горлають, що радянські жінки керують бібліотеками, але мовчать про правдиві причини такого становища. У радянській пресі повно статей про «експлуатацію жінки в капіталістичних країнах», але ніколи немає і слова про те, як експлуатують жінок нижчими заробітками в СРСР. Чоловіки не поступають у бібліотечні інститути та технікуми тому, що ця праця дуже низько оплачувана. З-поміж усіх працівників культури найменше заробляє бібліотекар. Для режиму жінки вигідніші на бібліотечних посадах; їхній політичний рівень нижчий. У погоні, щоб одружитися, бібліотекарки просто симулюють прихильність до русифікаційних заходів режиму, щоб тільки скоріше знайти жениха серед офіцерів, бюрократів, поліцмайстрів. Подруге, українців з національною свідомістю дискримінують у різний спосіб і як «неблагонадійних» просто «виживають», тобто визбуваються їх під різними претекстами.

Через національну проблему мені доводилося мати багато клопотів і витерпіти багато лиха. На працю в обласну бібліотеку мене прийняли неохоче, тільки завдяки тому, що був «наказ згори». В СРСР прийнято думати, що диплом дає знання і тому для радянських догматиків людина з цього моменту стає розумною та вченою. У мене диплому не було. Університетські знання я здобув самостійно. Коли в обласній бібліотеці довідалися, що мене переводять до них на працю, там знялася справжня буря. «Подумайте, — говорили, — якогось „американця” (ця кличка залишалася за мною завжди), до того „українського націоналіста” без диплому радянського бібліотечного інституту переводять до нас».

Я зустрів на роботі вороже ставлення до мене. Ближчі відносини, моє знання міжнародної літератури, добре ставлення до мене і похвали на мою адресу з боку багатьох читачів, дещо змінили напруження, однак мене далі трактували як «націоналіста», а кличка «американець» залишилася серед деяких бібліотекарів і читачів-росіян та українців. Старші росіяни, які жили на Волині ще за польських часів, ставилися до мене дуже прихильно. Вони розуміли, що моє українство не мало в собі нічого ворожого до росіян, як нації. Будучи вихованими в традиції європейської культури, росіяни на Волині ненавидять режим не менше ніж українці, а його представників називають «вискочками, бюрократами, дикарями» і ще багато іншими окресленнями. Це — люди, які в співжитті з українцями та поляками засвоїли спільні з ними погляди на життя і деякі з-поміж них володіють навіть дуже добре українською мовою. Вони не люблять тенденційної і трафаретної радянської літератури, ні партійних чи комсомольських чиновників і тому вони здебільшого зверталися до мене з-поміж чотирьох процівників абонаменту. У моїй особі вони бачили людину, «яка розуміє старше покоління, європейську культуру, повагу до людини, старшої віком». Для них я був лю-

диною, яка не агітувала їх «глупою радянською пропагандою», як вони не раз висловлювалися в зустрічах на вулиці.

Після XX з'їзду КПРС у 1956 році постав різкий перелом у стосунку до людей старшого покоління. Радянські керівники збагнули, що не можливо переконати старше покоління чи притягнути його до радянської політики, тому в обласних бібліотеках була дана вказівка обслуговувати їх без спеціальної уваги, відсилати їх у міські бібліотеки або просто «давати їм книжки, бо на це вони мають право як читачі масової бібліотеки, але не затрачувати на них забагато часу, а більшу увагу звертати на молоде покоління, яке треба виховувати на радянських громадян».

Волинська обласна бібліотека має багато читачів. Не маючи де проводити дозвілля, люди проводять вільний час над книжками. Цікаву літературу — читають, нецікаву — повертають не читаною. З часу, як я почав працювати в бібліотеці, література українською мовою в щоденнику бібліотечної статистики завищувалась у відсотках видачі. Перед тим вписували «на око»; я запропонував записувати точно. Відколи стали вести точну статистику, виявилось, що видана абонаментом читачам література і брошури українською мовою досягала тільки 10%. Я взявся за пропагування української літератури чи хочби тільки книжок українською мовою. Відсоток збільшився до 20%, після — до 25%.

Треба зазначити, що велику кількість читачів становили студенти Луцького педагогічного інституту і учні середніх шкіл міста, які беруть літературу, визначену навчальними програмами. Часто бувало, що попередньо видавали їм потрібну літературу замість українською — російською мовою. Це робилося з двох причин: поперше, української літератури було дуже мало, а багато більше російською мовою; подруге, виступництво перед «власть імущими» або просто неохота відшукати на полицях відповідну книжку українською мовою були причиною, що бібліотекарі витягали першу-ліпшу книжку чи брошуру, яка попадала їм у руки — і то здебільшого російською мовою.

Я добився закупівлі більшої кількості книжок та брошур з української літератури й українською мовою. Аж шість місяців я мусів настоювати перед дирекцією на закупівлю нового чотири томного видання творів Івана Нечуя-Левицького. Подібне було також з іншими класиками української літератури, твори яких стали помалу перевидаватися, завжди неповністю, тільки у формі «вибраного». Як відомо, в радянських видавництвах існує політична цензура: навіть якщо якийсь твір українського класика видають, часто його видають у неточній та неповній редакції, замінюючи і викреслюючи речення, а то і цілі сторінки, які «політично» не підходять до «радянської дійсності». Сам «Кобзар» Т. Шевченка перередагований на радянський лад. У більшості радянських видань немає всіх віршів

Шевченка, а в помічених багато слів перероблено і перекручено їх суть. У радянських школах, навіть в інститутах та університетах, вчителів чи викладачів не вільно робити аналіз творчості письменника на основі власної оцінки, уподобань чи поглядів. Тому викладач або вчитель, щоб не потрапити в неласку, повторює тільки слова офіційної критики, наприклад, про Т. Шевченка — тільки як про співця дружби між слов'янськими народами; про М. Коцюбинського — як про автора «Фата Моргана», «Тіні забутих предків» та «Коні не винні», промовчуючи інші його твори; про Івана Нечуя-Левицького — як про знавця української мови та природи, але який був «заражений українськими буржуазними поглядами на життя народу».

Згідно з постановами бібліотечного правильника коло самого прилавка видачі книжок повинні бути виставлені твори Леніна так, щоб читачі їх бачили; далі слідує твори Маркса, Енгельса та інших комуністичних авторів; за цими творами має йти (ближче до прилавка) політична література про партію, її рішення тощо. Лише після цього повинна йти українська література, впершу чергу — класики, а в другу — сучасні письменники. За українською повинна йти російська література (класики і сучасні), а далі літератури «народів СРСР», «народних демократій» та «іноземна» література; остання без розрізнення на класичну чи сучасну. Смішно було бачити твори Адама Міцкевича, зашифрованого під «Н. Д. — польская». Письменники Німеччини діляться на два відділи: ті, що мешкають і пишуть у Німецькій Демократичній Республіці (шифр: «Н. Д. — немецкая»), і ті, що жили чи живуть у Німецькій Федеративній Республіці (шифр: «И», тобто «іноземні»). У 1963 році видано рішення шифрувати всю літературу «народних демократій», як «іноземну». Попереднє шифрування було таке дивовижне, а то й сміховинне, що навіть майстри радянського марксистського абсурду мусіли відмовитися від такого визначування. А. Міцкевич був «народним демократом», але з Гете, Гайне і Шіллером ці марксистські знавці не могли дати собі ради — вирішити: де, куди, і як їх зашифрувати.

Праця бібліотекаря в СРСР рахується суто «політичною й ідеологічною». «Обов'язком бібліотекаря є вести активну діяльність за побудову комуністичного суспільства в СРСР, бути вірним виконавцем комуністичної партії та уряду СРСР». Перед усіма «виборами» бібліотекарів, як також і вчителів, назначають «агітаторами». Щотижня в бібліотеці відбуваються «тижневі огляди преси». За розкладом один з працівників проводить короткий огляд преси про місцеві, обласні, республіканські, всесоюзні та міжнародні події. Так само за розкладом відбуваються огляди новоодержаної літератури. Тут бібліотекар уже має інші теми: про народне господарство, науку, техніку, художню та політичну літературу.

Я мав велике щастя, що директором бібліотеки з 1958 року була розумна і досить ввічлива людина — Віра Іванівна Стратулат, яка

попередньо, бувши завідувачем методичного відділу, згідно з бібліотечним правильником автоматично була заступником директора. У 1963 році вона померла на пістряк — на 45 році свого життя. Надгробну промову, яку доручено мені, я сказав зі словами щирої скорботи. Від нас відходила людина, яка не соромилася рідної мови, пісні, традиції. Її батьки були сільськими людьми з Одещини. Вона, член партії, не втратила людської гідності; спокійна, ввічлива, людяна і дуже талановита вона була заагітована на 30 році життя вступити в партію, бо вже тоді була на посаді завідувача методичного відділу. Непартійні люди не можуть бути директорами бібліотек чи якогонебудь підприємства взагалі, хоч у конституції СРСР подібної дискримінації непартійних людей немає. Через посади в партію часто попадають люди, які її не люблять, а то й скрито ненавидять. Віра Іванівна була такою людиною, яка виховалася в радянській системі; вийшовши з бідної селянської сім'ї, вона рахувала, що інша влада не дала б їй вищої освіти. Програми партії вона вірила, однак коли після XX з'їзду КПРС вона довідалася про злочини Сталіна, для неї це було моральним і політичним ударом. А після усунення Сталіна з мавзолею за рішенням XXI з'їзду вона із щирим гнівом наказала господареві бібліотеки «зняти портрет цієї сволочі». У 1958 році з доручення «вищих інстанцій» вона запросила мене на розмову приблизно такого змісту:

— Миколо Івановичу, на вас є скарги, що ви заставляєте читачів читати і розмовляти українською мовою.

— Віро Іванівно, заставляти читати і розмовляти українською мовою, я не заставляю; але від рідної мови не відмовляюся — ні розмовляти, ні ширити українську літературу.

— З читачами треба розмовляти такою мовою, якою вони звертаються до вас.

— Це, значить, що росіянинові вільно вживати свою рідну мову в Українській Республіці, а мені — ні.

— У Радянському Союзі немає різниці мов.

— Є такі різниці, Віро Іванівно! Коли мене, українця, хтось хоче заставити розмовляти російською мовою, це свідчить, про національну дискримінацію. Мене ніхто до цієї пори не заставив і не заставить у майбутньому відмовитися від користування українською державною мовою.

— Миколо Івановичу, ви ж не раз послуговуєтеся польською або еспанською мовами.

— Правильно, Віро Іванівно, поляки тепер не є нашими окупантами і я можу вживати їхню мову. Якби вони були окупантами, як колись, хто знає, чи я хотів би нею послуговуватися в розмовах з ними. Щодо еспанської мови, я вивчив її на еміграції і полюбив, це — мова Сервантеса, Льопе де Вега, Гарсія Льорки та багатьох інших великих поетів.

— Російська мова це також мова великих людей, як Толстого, Тургенева, Пушкіна, Лермонтова.

— Російських великих письменників я люблю. Толстой, ворог насильства, — близький нам українцям, яким він співчував; Тургенева поважаю як письменника-гуманіста, але не схвалюю його позицій російського поміщика-шовініста, для якого все українське було чуже і який про нашу мову висловився деспективно, що, мовляв, «її можна навчитися дуже легко; досить сказати дзень-дзелень». Люблю навіть Достоевського як великого письменника, хоч мені цілком чужий його панславизм під керівництвом росіян. Пушкіна ціную як великого поета російського народу, але маю застереження, як усі українці, до його поеми «Полтава». Щоб мене хтось заставив розмовляти російською мовою навіть за наказами державних установ, на таке я не погоджуся. Маючи нагоду розмовляти з письменниками в Києві, я порушив у розмові цю тему і вони мене похвалили, навіть просили написати статтю чи лист у «Літературну газету».

— Ви про це говорили з письменниками в Києві?

— Я розмовляв про це досить широко, бо хотів знати їхню думку про національну культуру і мову; я переконався, що їхня позиція не відрізняється від моєї в цьому питанні.

— Вас ніхто не заставляє, — сказала вже лагідніше Віра Іванівна, — а рахуємо, що ви як бібліотечний працівник повинні добровільно сприйняти це як нормальне явище.

— Віро Іванівно! Не зважаючи на всю повагу до вас, як людини і хорошого керівника бібліотеки, — рахуємо вас правдивим директором, а не заступником, — наперед скажу вам, що категорично відмовляюся, з ким би це не було, розмовляти в межах УРСР російською мовою. Якщо хтось схоче зобов'язати мене адміністративним порядком, подам скаргу в Спільку письменників України за дискримінацію. Якщо моя праця не задовільна, хай переведуть мене на іншу відповідно до мого знання.

— Миколо Івановичу, хоч ви не маєте бібліотечної освіти, ви хороший бібліотекар і знаєте дуже добре міжнародну літературу. Вас ніхто не думає звільняти з бібліотеки. Іде тільки про те, що на вас скаржаться. Я вас особисто не рахую націоналістом, але вас оскаржують читачі в українському націоналізмі.

— Знаю, декому я не до вподоби. Провокаторові Мерліну, який до того і не росіянин, а єврей, хоч приховує своє походження, і декому з КДБ я не до вподоби. Мерлін за німецької окупації був німецьким вислужником, як квартальний, і видавав українців німцям, а тепер він донощиком КДБ, про що я добре поінформований. Він завжди був проти українців.

— Мерліна я знаю як читача бібліотеки...

— А я — як провокатора...

Розмова для Віри Іванівної не була надто приємною, і вона мене відпустила. На цьому вся справа закінчилася. Більше подібних вимог мені не ставлено, і російської мови я ніколи не вживав. Багато читачів-українців мене полюбili якраз за любов, яку я проявляв завжди до рідної мови і культури. Для них я був втіленням українського духу і якби я став ще одним з денационалізованих бібліотекарів, їхнє розчарування було б велике. Тут ішлося мені не тільки про мою особисту гордість, але й національну честь, яку режим зневажає всюди і завжди, де тільки змога, гаслами «націоналістичні пережитки», «націоналістичне охвістя» тощо.

Директором бібліотеки був тоді Г. Д. Гузачов, росіянин з Сибіру, колишній чекіст, який українською мовою не володів, і він навіть не мав належної бібліотечної освіти, і взагалі жадного знання. Його поставили директором тільки тому, що його посада лектора в обласному управлінні культури була зліквідована, а його минуле «заслугувало довір'я партії». Після одного року невдалого директорування його мусіли перевести на іншу посаду — на посаду директора обласного книжкового торгу. Це означало, що в його руках знайшлося керівництво вести «торгівлю книжками» в такій формі, щоб люди побільше читали російських письменників, а поменше українських. Всі працівники бібліотеки завжди згадували про нього як про «невдаху», від якого, крім самогону, нічого не можна було чути. До речі, алкоголізм є типічним явищем радянського «передового» суспільства, керівного партійного та державного апарату, і від алкоголізму не вільні навіть керівники культури, хібащо вони хворі і не можуть пити.

Про провокатора Мерліна можна б написати окрему статтю: морально спотворена людина, він просто купався в самогоні; офіційно він мав посаду «завідувача господарської частини обласного управління зв'язку (пошти); по суті він був донощиком КДБ і вештав з бібліотеки в бібліотеку або по місті, щоб тільки десь щось підслухати, довідатися і донести своїм господарям у фальшивому світлі. Мене він зупиняв на вулиці, провокував на розмови політичного змісту. Одного разу, прийшовши зовсім п'яним у бібліотеку, він спровокував мене перед численними читачами питанням: «Миколо Івановичу, я сам російська людина і звертаюся до вас по-російськи; чому ви не хочете відповідати мені російською мовою?». Під загальне одобрення багатьох читачів, у більшості студентів педагогічного інституту, я дав йому відповідь: «З нами не можна розмовляти тоном окупанта».

Хоч читачам не дозволялося тоді нищпорити у фондах бібліотеки, він під претекстом «підібрати собі художню літературу» заходив туди. Нарешті він надоїв усім так, що завідувачка абонаментом доручила мені повідомити його про заборону входити у фонд абонаменту.

28 грудня 1959 мені влаштовано «товариський суд» при участі «масових представників культури, партійних, комсомольських і педагогічних установ» з оскарженням в «українському буржуазному націоналізмі» і в «бажанню виїхати за кордон, у буржуазну країну — Аргентину». Думали, що цим остаточно зламають мою волю, спалюють мене перед читачами; однак сталося не так, як уявлялося режисерам цієї комедії КДБ. На мою адресу посипалося багато різних епітетів, взятих з трафаретного пропагандистського арсеналу, однак коли мені надали слово, — я зажадав, щоб воно було вільне і без обмеження часу, — режисерові і прокуророві цієї комедії, майорові КДБ Зеленову, не все було по душі. Бувши певним, що мене заарештують, я виступив відважно: я нагадав, що в гітлерівській Німеччині суд надав Димітрову свободу слова, яку тут в СРСР відняв від мене представник КДБ майор Зеленов; я порівняв методи поліційних репресій і терору сталінської епохи і заявив відкрито, що мене, як сина українського народу, не залякають ні погрози, ні в'язниця; замало грошей, щоб підкупити мою честь, і замало всілякої зброї, щоб залякати синів України. Мій виступ був такий несподіваний для всіх, що з початку не знали що робити, нарешті відібрали мені слово і зробили перерву. Рішення було: «Зняти з роботи і передати справу в органи державної безпеки». Опісля роблено заходи, щоб я публічно покався; однак, побачивши мою незламну поставу, мене залишити на праці в бібліотеці. Від тоді я знаходився ще під більше секретним доглядом КДБ. Прямо дивно, що мене тоді не посадили у в'язницю.

Через якийсь час знову використано провокатора Мерліна для зфабрикованого і підписаного ним листа у міністерство культури УРСР з оскарженням, що я, мовляв, веду націоналістичну пропаганду, проводжу таємні збори тощо. У той час я вже мав оформлені документи на виїзд за кордон і метою цієї нової провокації було позбавити мене виїзду. Однак провокація не допомогла ні чекістам, ні провокаторові. Мені запропоновано «хорошу роботу», тобто співпрацю з КДБ, вступлення в партію — усе на те, щоб використати мене в своїх ганебних провокаціях проти українського народу. Свідомим людям був відомий тиск, який роблено на мене, і вони морально завжди підтримували мене; їм шкода було мого від'їзду за кордон, а ще більше того, що я залишав бібліотеку. Я був свого роду легальним опозиціонером.

*

До мого приходу в бібліотеку, читачі приходили і відходили з бібліотеки, не скинувши шапок, капелюхів. Я повів боротьбу проти цієї некультурности. Найбільше вперті у скиданні шапок були партійці, а ще більше ті, що на керівних посадах. Місцеві люди весело з одобренням посміхалися: «Знайшовся один відважний, який учить цих дикунів культури». Другим моїм завданням було добитися від

дирекції бібліотеки, щоб усі льозунги, огляди, конференції відбувалися українською мовою. Не все мені вдалося, однак багато дечого я таки добився, зокрема коли директором стала Віра І. Стратулат. — Не раз вона сама прихильно ставилася до моїх пропозицій, особливо коли вони не мали явного політичного характеру. Тут у неї вже був страх перед партійною відповідальністю. Мое постійне вживання української мови подіяло на читачів і на товаришок по праці: багато з-поміж них стали вживати її щораз більше і сміливіше. Понад усе я звертав увагу на студентів та учнів, яким прищеплював любов до рідного через мову та літературу, допомагаючи їм вилікуватися від комплексу меншеватрости, який виціплюється молоді в школах, інститутах, комсомолі.

Російська література стояла в бібліотеці на привілейованому місці, яке теоретично належало українській. Довший час я добивався, щоб переставити їх щодо першости. Претекстом відмови завжди був «брак часу». Я сказав, що сам перенесу українську літературу на належне їй місце у вільні від праці години. Діставши нарешті дозвіл, я це і зробив. Мої протести за брак достатньої кількості літератури українською мовою також мали успіхи. Не раз зі мною ляялися бібліотечні товаришки, а найбільше завідувачка абонементом, яка оскаржувала мене в «націоналізмі»; але вони мусли поступитися. Я погрожував їм, що напишу листа в спілку письменників, якщо українська література і мова будуть далі зневажатися. Вони знали, що я це зробив би. Деякі емігрантські діячі уявляють, що в Спілці письменників України панує дух покори перед «старшим братом». Можу їх запевнити, що вони помиляються. З багатьма письменниками я вів розмови і при цьому переконався, що вони не втратили ні своєї національної гідности, ні свідомости. Навіть бібліотечні товаришки з часом змінили своє ставлення до мене: бачучи, що я принципово стою в обороні рідного, що я сумлінний у праці і що я не відношусь особисто ні до кого вороже, що мій «націоналізм» — це чесна оборона рідної мови та культури, яких не забороняють навіть куці радянські закони, — вони, ці товаришки, стали поважати мене і трактувати більше по-людському, а деколи навіть по-товариському.

Багато студентів, що закінчували навчання в педагогічному інституті, просили книги пропозицій на абонемент, щоб записати в ній подяку для мене за добре обслуговування і допомогу в літературі. Сказати про щось інше, вони не мали можливости і, маючи нагоду розмовляти зі мною особисто на самоті, дякували мені за моє свідоме та щире ставлення до всього рідного. Щоб читачі бібліотеки не мали більше можливости висловлювати мені подяки в «книжці пропозицій», її передано в дирекцію, мовляв, жаден читач не піде туди просити за нею. Коли читачі довідалися, що я виїжджаю за кордон, вони питали із сумом: «А хто ж тепер, Миколо Івановичу, поширюватиме замість вас рідну літературу, вчитиме людей скидати шапки та капелюхи і робитиме все те добре, що ви робили особисто?»

Рекомендуючи українських клясиків або чужоземну літературу російським шовіністам та їх нечисленним денаціоналізованим яничарам українського походження, я став синонімом «націоналізму». Однак так думали одиниці. Маса читачів розуміли мене дуже добре: при вході в бібліотеку вони віталися: не «здрасуйте» або «здрасуйте», а — «добрий день», «доброго здоров'я» чи «здоровенькі були»; і не «до свіданія», а — «до побачення». Навіть деякі росіяни казали: «добрий день», «до побачення», «Ніколай Івановіч».

*

За час моєї бібліотечної праці змінилися аж три начальники в обласному управлінні культури. Начальника Борисенка — солідного українця, не погану людину, який не соромився рідної мови — «зняли з роботи» за «не етичний для комуніста» вчинок — за посередництвом третіх осіб він обміняв легку машину управління на вантажну (яка була тоді потрібна управлінню) з Почаївською Лаврою. Він зробив це з відома облвиконкому, але тому, що саме тоді почали проводити за вказівками Хрущова «сильну антирелігійну пропаганду», він став жертвою ефезії. Керівники облвиконкому дістали догану; Москва побоялася звільнити їх з посад, як на початку думали, щоб не «роздувати справи» перед населенням. В кожній республіці й області СРСР є спеціальний представник ЦК КПРС, який не підпорядкований місцевому партійному апаратові. Він і стежить за всім і, маючи докладні інформації від КДБ (КГБ), про все доносить Москві. Місце Борисенка зайняв В. К. Шановський, який твердив, що він білорус; жонатий із старшою від себе на десять років жінкою, яка заскаржила його в обласний партійний комітет за «невірність», він був знятий з посади другого секретаря Володимир-Волинського району. Не знаючи, куди подіти партійного паразита, обласні партійні керівники подумалися до того, щоб назначити його на вільну в той час посаду начальника обласного управління культури. У радянській системі існує засада: «Де діти бездіяльника? — Послати його в культуру!» Так і зробили з Шановським. Хоч володів досить добре українською мовою, він уживав тільки російську. Його першим заступником був Войтенко, який приховував своє походження і твердив, що він «українець»; деколи він одягав українську сорочку, а за керівництва Борисенка розмовляв навіть українською мовою.

В обласному театрі директором був Шостя — людина, яка нечесно адмініструвала державними грошми. Його висунули як кандидата на пост начальника управління культури, однак Київ не затвердив його, бо там знали, що Шостю не можна допустити до розпорядження фінансами. Замість посадити у в'язницю, його перевели в обласне управління культури першим заступником. Войтенка, людину без культури, наклепника і «підхалима» (як його характеризували самі партійці), понижено до посади заступника, а опісля, коли він попав у неласку

Шановського, на якого він хотів доносити, понижено ще раз і переведено на посаду директора досить маленької обласної філармонії. На його місце назначено ще нікчемнішу людину, Рака, який прокрався кілька разів перед тим як начальник торговельної мережі, хоч це аж ніяк не зашкодило йому стати другим секретарем Луцького міського комітету партії; Рак у той час завідував ідеологічним сектором. Українець з походження, він не промовив ніколи ні слова рідною мовою, хіба читаючи письмові інструкції. Це була дюдина, яку ненавиділи навіть члени партії і яка допомагала провокаторові Мерліну, з яким мешкав по сусідству, в його провокаціях. Коли Шановського підвищили і перевели в обком партії на пост завідувача ідеологічного відділу, на його місце назначили досить бездарну людину — Миколу Олександровича Царенка, спеціальністю якого було, як твердили працівники культури, «протирати на кріслі штани».

По моєму виїзді Шановського зняли з посади; Шостя, його перший заступник в управлінні культури, влаштувався на таку ж посаду у Львівській області, де він мав можливість робити ще брудніші інтереси. Він, із скромним заробітком 150 карбованців, мав власний автомобіль.

Після смерті В. І. Стратулат на посаду директора обласної бібліотеки для дорослих назначено Віру Федорівну Алексєєву, яка до того часу була директором обласної дитячої бібліотеки. Її національність не була відомою; українську мову вона знала дуже добре, але ніколи нею не розмовляла. Всі бібліотечні накази вона писала по-російськи всупереч державним інструкціям. Ще до назначення її в нашу бібліотеку мені не раз доводилося мати неприємні розмови з нею, під час яких вона старалася провокувати мене. Вбиралася чепурно і за останнім фасоном, що в СРСР є рідкісним явищем у жінок з посадами. Ставши полюбовницею одного начальника торговельної мережі, вона досягла, що він розвівся з своєю дружиною, і сьогодні носить його прізвище. Це — людина облеслива, мстива, до того хитра кар'єристка, яка удавала, що «віддана партії». У дитячій бібліотеці про неї говорили, як про «деспота» та «ящірку». Коли в обласній бібліотеці для дорослих довідалися, кого назначують на місце покійної людяної Стратулат, усі сказали представникові обласного управління культури: «Когонебудь, але не Алексєєву». Не знайшовши відповідної людини, її таки назначили. Усі в бібліотеці говорили: «Тепер вона дасть нам за наше попереднє вето проти неї». І давала!

*

Не можна закінчити спогаду, нічого не сказавши про самих читачів бібліотеки. У маленькому районному містечку Торчин я відразу здобув повагу в читачів і населення. Коли ми приїхали туди в 1955 році, люди ходили дуже скромно одягнені та взуті, навіть самі районні керівники одягалися ще скромно. Капелюхи синього кольору, що їх клали на голову так, як вони приходили з фабрики, носили

дуже рідко, у надзвичайні свята; звичайно ходили в шапках — у зелених «сталінках»; костюми — також «сталінського крою» і зеленого кольору. Я був єдиним жителем містечка, який одягався в закордонний костюм, носив постійно ясний, сивий капелюх. Уже сам одяг робив мене помітним серед населення.

Радянські люди не мають навичку скидати капелюх чи шапку при зустрічі, але я вітався з людьми на вулиці, піднімаючи капелюх. З початку дехто з населення дивився на мене кривим оком: думали, що я «партійна особа», але, коли переконалися у своїй помилці, проявляли симпатію до «культурного американця», який розмовляє з людьми українською мовою. У Луцькому, з населенням 60 тисяч, добра третина знала мене або особисто, через відвідування бібліотеки, або з розповідей своїх рідних та знайомих, або просто тому, що постійно бачили мене на вулицях міста, — мене, який відрізнявся одягом, капелюхом і нерадянською ходою. У Радянському Союзі люди швидко не ходять (а я ходив швидко); до того я вітався з людьми, скидаючи капелюх.

За мною і моєю сім'єю всюди дискретно стежили. Щоб нас не підслуховували на вулиці, нам доводилося вживати еспанську мову: поперше, щоб діти її не забували, подруге, щоб нас не підслуховували при допомозі магнетофонних апаратів. У будинку, де ми жили, над нашою квартирою мешкало молоде подружжя інженерів зв'язку, а в інших квартирах — два заступники начальника обласного управління зв'язку, деякі техніки і партійні люди, так що навіть наші домашні розмови не могли бути секретом для КДБ. Це примушувало нас бути обережними.

Читачі бібліотеки, які були свідомими українцями, радо вели розмови зі мною. Їхнє довір'я до мене було мені приємне, їх розмов я нікому ніколи не повторяв. Мала необережність чи зайве слово можуть стати нещастям для політично свідомої людини в СРСР. Через це люди надзвичайно обережні в розмовах, уживають багато дощепів, гумору та інших невинних форм. Найкращим засобом у розмові на політичні теми є анекдоти. Анекдот про Хрущова було стільки, що з них можна б створити велику книгу. Під цими невинними анекдотами криється критика збанкрутованої кремлівської політики. У 1964 році була дана вказівка партійним людям «прискати» політичні анекдоти. На Луцькому машинобудівному заводі, де працює коло трьох тисяч людей, одного робітника судили за такі анекдоти.

В СРСР всі люди, з партійними керівниками включно, слухають потаємному закордонні радіопередачі. За саме слухання радіопередач тепер уже не карають, однак за поширювання почутих вісток людей притягають до відповідальності. КДБ має тепер «більше демократичну» систему: людей секретно реєструють у списках, не викликаючи їх навіть до себе; технічний прогрес дозволяє КДБ підслуховувати розмови, навіть довідуватися, хто слухає закордонні радіопередачі.

Чесні люди повідомили нас, що на аеродромі і залізничній станції наші імена та прізвища знаходяться в спеціальному списку людей, за якими треба стежити і про яких треба повідомляти КДБ. Напевно, що й сьогодні моє прізвище знаходиться ще в цих списках, бо без спеціальної інструкції ніхто не «списується», навіть якщо він виїхав за кордон чи помер.

Щоб шановні читачі журналу не мали помилкового уявлення про росіян, як про націю, хочу сказати кілька слів також і про них. Старші люди з-поміж них ставилися до мене і до моєї сім'ї дуже прихильно. Вони хотіли, щоб їх обслужив у бібліотеці я, бо були певні, що я не дам їм до рук «советської чепухи», а добру книжку, незалежно якої нації є письменник. Я не бачив у них якоїсь неприязни до мене, навпаки, всі вони питали мене, чому ми приїхали з закордону, де життя вільніше та щасливіше. Серед людей середнього віку, переважно безпартійної інтелігенції, я також зустрічав прихильне ставлення та співчуття до нас, «нещасних людей, які попали з волі у Радянський Союз». Одним словом, це були люди, які не йшли за великодержавним шовінізмом Кремлю.

*

Серед студентів педагогічного інституту та учнів українських середніх шкіл я користувався великою повагою: як за знання міжнародної літератури, за постійне намагання дати їм у руки потрібну літературу, так і за гарну книгу українського чи іншого письменника. Через це вони радо підходили до мене. Перед виїздом учні однієї української школи подарували мені погруддя Т. Шевченка з написом: «Миколі Івановичу на згадку від . . .». Так мало слів, а скільки сказано цими молодими людьми. Скромне погруддя кожного дня нагадує мені цю хорошу, морально здорову і національно свідому молодь. Шевченко для них, як і для всього українського народу, є втіленням боротьби за національну культуру, традицію, політичну свободу.

Згадуються вони мені на далекій чужині, і на серці відчуваю радість, почуття гордості за них.

З приводу 110-річчя з дня народження та 50-річчя з дня смерті Івана Франка у «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 17) видавництва ПРОЛОГ вийшов з друку збірник матеріалів п. н.

ІВАН ФРАНКО
ПРО СОЦІЯЛІЗМ І МАРКСИЗМ

(Рецензії і статті — 1897-1906)

Упорядкування, вступна стаття і довідки Богдана Кравцева.

Книжка має 260 стор. Ціна — 2,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до вид-в «Пролог» і «Сучасність».

ЕКОНОМІЧНІ СТУДІЇ

БОГДАН ВИНАР: МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДІВ НА ЕМІГРАЦІЇ

(Частина восьма)

АМЕРИКА, 1945-1965 (II)

Біо-бібліографічні дані про окремих дослідників

До найвидатніших українських економістів, які довший час проживали у США, треба насамперед зарахувати проф. Володимира Тимошенка (1885-1965). Про його дослідницьку працю в Європі ми писали попередньо; на цьому місці спробуємо схарактеризувати його працю в американських наукових установах. Як згадано, в 1925 році проф. В. Тимошенко визнано стипендію Рокефелера; він приїхав з Праги до США, де в Корнельському університеті отримав ступінь доктора економічних наук. Через рік він повернувся у Чехо-Словаччину, де його обрано ректором Українського вільного університету (УВУ). На жаль, до виконання цих обов'язків він уже не міг приступити, бо дістав запрошення на постійну працю у США, куди й виїхав у 1928 році.

З 1928 по 1934 рік проф. В. Тимошенко викладає економічні дисципліни в Мічігенському університеті і в 1934-36 рр. працює також у департаменті сільського господарства у Вашингтоні. Починаючи з 1936 роком, він переходить на дослідну працю до Інституту харчування при Стенфордському університеті, де й працює до 1950 року. Після переходу на емеритуру проф. В. Тимошенко залишається до своєї смерті консультантом цього інституту.

Діапазон наукових зацікавлень В. Тимошенка був дуже широкий з тим, що його головною діяльністю було досліджувати сільське господарство. Вихідною базою для студій сільського господарства служили для нього ґрунтовне вивчення географічного розміщення окремих сільсько-господарських культур і питання ресурсів окремих економічних районів в аспекті їх участі у світовому ринку. На ці теми автор писав уже в Чехо-Словаччині. Вивчаючи це питання, проф. В. Тимошенко цікавився також дослідженням кон'юнктурних циклів, зокрема багато праць він присвятив розглядові сільсько-господарської продукції в залежності від існуючих кон'юнктурних циклів, які впливають безпосередньо на ринкові операції. На цьому місці назвемо тільки найважливіші праці.

У розвідці, присвяченій розглядові хитань сільсько-господарської продукції у співвідношенні до породження господарських циклів ("The Role of Agricultural Fluctuations in the Business Cycles", Michigan University Press, 1930), автор стверджує, що величина наявних урожаїв вирішально впливає на визначення ринкових цін на зернові продукти; при цьому встановлюється також певне співвідношення між цінами на сільсько-господарські продукти і на промислове виробництво. У протизв'язі до групи теоретиків, які в економічних циклах бачать певне саморodne явище ринкового господарства, В. Тимошенко заступає думку, що перехід від депресії до господарського поживлення (і в слід за цим до високого кон'юнктурного напруження) відбувається не автоматично, а за допомогою складної кореляції певних економічних чинників. І так, наприклад, на підставі аналізу економічних циклів у США на протязі 60 років (1865-1925) автор установив, що, крім інших чинників, також і великі урожаї та збільшений експорт сільсько-господарських продуктів поважно впливали на структуральні зміни в економічних циклах США. З другого боку, гострі неврожаї погіршували господарську депресію.

Також і друга праця В. Тимошенка про світову кризу — "World Agriculture and the Depression" (Michigan Business Studies, 1933) — здобула визнання американських та закордонних фахівців з цього питання. У другій половині 30-их років, тобто у Стенфордському університеті, В. Тимошенка цікавить питання впливів валютної політики на хитання ринкових цін пшениці ("Monetary Influences on Postwar Wheat Prices", Wheat Studies, 1938). Слід зазначити, що автор негативно дивиться на конечність певних запобіжних заходів, щоб швидко забезпечити ціни пшениці на міжнародному ринку. Цій проблемі присвячена його окрема праця ("Wheat Subsidization and Exports. The Experiences of 1938-39", Wheat Studies, 1940), де стверджується, що субсидії для експорту надмірно знижують ціни на світовому ринку з супровідною негативною кореляцією у відношенні до внутрішніх ринкових цін в окремих районах.

У 1940-і роки автор знову повертається до проблеми вивчення кон'юнктурних хитань на базі статистичних матеріалів з продукції та ринкового збуту пшениці. Цій темі присвячені дві розвідки: "Variability in Wheat Yields and Outputs. Part I. Cycles or Random Fluctuations" (Wheat Studies, 1942), "Variability in Wheat Yields and Outputs. Part II. Regional Aspects of Variability" (Wheat Studies, 1943). У своїх висновках він підтримує раніше висловлений погляд, що хитання урожаїв в окремих країнах і разом з цим світова продукція пшениці не виявляють виразного циклічного характеру, — тому окремі коливання пшеничних урожаїв є радше випадковими явищами. Як київський економіст Є. Слуцький, так і проф. В. Тимошенко приходять до висновку: якщо коливання світової продукції пшениці нагадують певну циклічну закономірність, то це діється радше в наслідок підсумування випадкових хитань сільсько-господарської про-

дукції в окремих районах, ніж як результат впливу певних метеорологічних циклів універсального характеру на світову продукцію, — як це пробує довести більшість прихильників т. зв. аграрної теорії. Ці висновки автор підтверджує в студії “Interregional Correlations in Wheat Yields and Outputs” (Wheat Studies, 1944).

Виходячи з такої широкої бази, В. Тимошенко звертає окрему увагу на вивчення радянського сільського господарства. Цій темі він присвятив ряд праць, в тому числі монументальну студію “Agricultural Russia and the Wheat Problem” (Stanford University Press, 1932, 571 p.), яка написана в часі інтенсивних заходів уряду СРСР для переведення суцільної колективізації сільського господарства. Автор присвячує багато уваги історичному розвитку сільського господарства на терені СРСР, розглядаючи участь Росії і СРСР у міжнародному ринку. За оцінками фахівців, книга має енциклопедичний характер і в західній економічній літературі безсумнівно належить до перших спроб повного опрацювання питання радянських експортів пшениці. Багато уваги приділено тут також і питанню українського сільського господарства, зокрема розглянено загальні принципи землеводіння, український експорт, питання ліквідації народного комісаріату земельних справ УРСР. Питання структури радянського сільського господарства в 1930-31 рр. розглянено також у другій праці автора “Soviet Agricultural Reorganization and the Bread-Grain Situation” (Wheat Studies, 1937).

Історичний розвиток сільсько-господарської політики в Росії В. Тимошенко обговорює в студії “The Agrarian Policies of Russia and the Wars” (Agricultural History, 1943), в якій на підставі багатого статистичного матеріалу доводить тезу, що кожна територіальна експансія російської імперії супроводилась обов’язковим зміцненням кріпацької системи. Питанню загальних напрямів радянської сільсько-господарської політики В. Тимошенко присвятив багато праць, з-поміж яких відмітимо тільки дві найважливіші: “Agriculture in the Soviet Spotlight” (Foreign Affairs, Jan., 1954) і “Agricultural Resources” (In: A. Bergson, ed. “Soviet Economic Growth”, Peterson, New York 1953). Гостру російську реакцію викликала стаття В. Тимошенка про колоніальну політику в СРСР “Soviet Agricultural Policy and the Nationalities Problem in the USSR” (In: “Report on the Soviet Union in 1956”, Institute for the Study of USSR, New York 1956, pp. 31-50). Цій темі присвячена також його передмова до праці автора цих рядків («Українська промисловість», 1964).

На закінчення огляду важливіших праць автора хочемо ще згадати, що проф. В. Тимошенко цікавився також питанням цукрової промисловості. З-поміж праць з цієї проблематики назвемо “The Soviet Sugar Industry and Its Postwar Restoration” (Stanford, 1951), де автор обґрунтовує непопулярну тезу про штучне насаджування цукрової промисловості поза межами України в кліматично непридатних умовах, що очевидно має свою окрему політичну вимову.

Після довгої недуги смерть перервала багато творчих замислів проф. Володимира Тимошенка. Він, як найкращий фахівець з цього питання, не встиг написати раніше заплановану студію про сільське господарство України, бо праця в американських дослідчих інститутах не давала можливості належно присвятитися українознавчій проблематиці.

В попередніх частинах ми згадували проф. Іллю Витановича, дослідника соціально-економічної історії України, автора праць про кооперацію. На цьому місці спробуємо подати характеристику його наукових зацікавлень і деякі біографічні дані. І. Витанович народився 1899 року в Бурштині, Рогатинського повіту; іспит зрілості склав, повернувшись з війни, восени 1920 року у філії Академічної гімназії у Львові; студії почав в українському таємному університеті, де слухав курси з історії України проф. І. Крипякевича і проф. Мирона Кордуби. Під час студій він познайомився також з відомими економістами Валентином Садовським та Олександром Мицюком, які деякий час перебували у Львові. У 1923 році І. Витанович почав студіювати в польському Львівському університеті — спочатку історію, а згодом у польського дослідника проф. Буяка — соціально та економічну історію. Після захисту докторської дисертації І. Витанович співпрацював з проф. Буяком в Інституті суспільно-економічної історії (1929-39). Тоді він опублікував ряд праць у виданнях інституту — “Roczniki z dziejów społecznych i gospodarczych”, “Studji”. У цих серійних виданнях інституту молодий учений поміщував рецензійні огляди української, російської та французької економічної наукової літератури, там у скороченні були надруковані його дисертація “Polityka agrarna sejmu Galicyjskiego w cyfrach budżetów krajowych, 1861-1914” (1930) і розвідки “M. Tuhan-Baranowski: życie i naukowa działalność” (1931), “Monografia rodziny robotniczej” (1926) та інші. Працюючи в інституті та семінарі проф. Буяка, д-р І. Витанович почав з 1927 року викладати в приватній українській торговельній школі Рідної школи (1927-37) і був директором кооперативного ліцею (1937-39). У той час він активно співпрацював у періодиках «Кооперативна республіка» (1928-39), «Господарсько-кооперативний часопис» та «Агрономічний вісник» і у виданнях НТШ. У 1933 році його обрано дійсним членом НТШ і головою Комісії нової історії України. Д-р І. Витанович був основником і довголітнім секретарем Комісії економіки, соціології і статистики. З його ініціативи вийшов п'ятий том збірника «Студії з поля суспільних наук і статистики», присвячений Олександрові Русову з статтею автора «О. Русов у взаєминах Галичини з Наддніпрянщиною» (1938). Деякі більші розвідки появились окремими відбитками, як наприклад, «Володимир Навроцький — перший український статистик-економіст у Галичині на тлі своєї доби, 1782-1847» (Львів, 1934).

У зв'язку з війною 1939 року залишилися у рукописі готова до друку в «Записках» Історично-філософської секції НТШ простора

розвідка «Аграрна політика українських урядів 1918-20 рр.» і проект габлітаційної праці у проф. Буяка про «Господарські побутові спільноти слов'янських народів». Не закінченим залишився також проект української сільсько-господарської енциклопедії, в якому співпрацював д-р І. Витанович: друком появилася тільки перший зошит, і треба сказати, що зібрані для цієї праці матеріали зберігаються тепер у США.

Економічні питання автор розробляв також у популярній формі: згадаємо випуски вид-ва «Самоосвіта», де опубліковано «Історію українського селянства» (три частини, Львів 1933-35). Треба додати, що д-р І. Витанович був з 1934 року співробітником УТГІ і написав високошкільний підручник «Західньо-українське село; його студія і сучасний стан» (Подебради 1935).

З приходом більшовиків до Львова І. Витановича запрошено на посаду професора новітньої історії України при кафедрі академіка д-ра Івана Крип'якевича; тоді обрано його також старшим науковим співробітником АН УРСР.

На еміграції він був професором УТГІ та УВЕШ (історія народного господарства, соціально-економічні доктрини, кооперація), як також викладав історію України в УВУ. Тоді вийшов його підручник «Історія народного господарства» (УВЕШ, Мюнхен 1947, 152 стор.). Перебуваючи в Мюнхені, проф. І. Витанович співпрацював з НТШ (журнал «Сьогочасне і минуле», «Енциклопедія українознавства») і цю співпрацю він продовжує по сьогодні, перебуваючи постійно у Чикаго. Багато його статей друкуються в газетній частині «ЕУ».

Крім численних журнальних статей в англійській «Українському кварталнику», в журналах «Український історик» та інші, в 1954 році появилася його монографія «Кость Паньківський» та «Історія українського кооперативного руху» (Товариство української кооперації, Нью-Йорк 1964, 624 стор.). Остання праця є чи не найповнішим висвітленням розвитку кооперації, зокрема на західньоукраїнських землях; вона напевно послужить зразком для дальших дослідів цього питання в майбутньому. Ця праця — це результат багаторічних наукових дослідів: автор вивчає історію розвитку української кооперації на широкій базі політичних і суспільно-економічних умов історичного розвитку українських земель другої половини 19 і першої половини 20 стол., при чому подано чимало матеріалу для майбутнього дослідника історії українських економічних ідей та організаційних форм господарського життя на Україні.

Цей перелік праць І. Витановича вказує на широкі зацікавлення автора питанням історичного розвитку українського народного господарства, що поєднується з історичним вивченням розвитку українських економічних ідей. Нам здається, що тут можна провести паралелю з науковими зацікавленнями раніше згаданого проф. В. Садовського. У своїх історичних працях В. Садовський підкреслював значення правових форм у розвитку українського народного госпо-

дарства, при чому він зокрема цікавився історичним розвитком промисловости і географією розміщення продукційних сил України. І. Витанович виходить у своїх наукових працях радше з соціологічної бази і цікавиться передусім кооперативними формами, що служать засобом для економічної самооборони українського народу під російською і польською окупаціями. Профілі наукового зацікавлення цих двох дослідників значною мірою доповнюють себе взаємно, значно збагачуючи українську наукову економічну літературу.

Поскільки наукові досліди проф. В. Садовського та проф. І. Витановича, на думку автора цих рядків, носять виразний аналітичний характер з нахилом до узагальнювання, проф. Костянтин Кононенко (1889-1964), один з кращих знавців сільського господарства, належить, мабуть, до дослідників т. зв. описової економіки, продовжуючи традиції передових дослідників господарського життя України в 19 і на початку 20 стол.

Родом з Слобожанщини — К. Кононенко після закінчення Білгородської клясичної гімназії (1909) почав студіювати медицину, але в 1912 році змінив свої зацікавлення і перейшов на агрономічний відділ природознавчого факультету в Харкові. Студії закінчив у 1916 році; ще студентом зацікавився громадськими та політичними справами. З 1915 року він працює у великій громадсько-господарській організації — «Спільці сільського господарства» (ССГ), а після закінчення військової служби виконує обов'язки ексекютивного директора та заступника голови управи. К. Кононенко був членом Української Центральної Ради (від російських соціал-демократів меншовиків), працював також у Київській міській думі та у військовому комітеті Київської військової округи.

У 1920 році, тобто коли у зв'язку з домовленням з народним комісаріатом земельних справ УРСР ССГ фактично ввійшла в апарат наркомзему, К. Кононенка покликано на посаду директора фінансово-економічного департаменту та заступника голови земплану. У 1924 році з доручення наркомзему він розпочав працю над створенням банкової системи сільсько-господарського кредиту і після завершення підготовчих робіт увійшов у члени управи Всеукраїнського банку, де він працював як ексекютивний директор до 1930 року. Одночасно К. Кононенко був консультантом Держплану у питаннях сільсько-господарського планування. Після 1930 року Кононенка, як і більшість українських громадських діячів в УРСР, репресовано, і після виходу з в'язниці він працює до 1937 року в наркоматі охорони здоров'я.

В наслідок політичних умов в УРСР педагогічна і наукова діяльність К. Кононенка не могла бути довгою. Публіцистичну працю він розпочав, буди студентом; з 1914 року він публікував статті з біжучої проблематики в журналі «Вестник мелкого кредита», видаваному міністерством фінансів у Петербурзі. Згодом він став постійним співробітником харківської газети радикального напрямку «Утро».

Працюючи у згаданій «Спільці сільського господарства», К. Кононенко часто дописував до періодичних видань спілки; його статті зустрічаємо також у журналі «Хлібороб-кооператор», двотижневику «Сільсько-господарська газета», місячнику «Агрономічний журнал». У 1920-і роки його статті друкуються в журналах «Економіст», «Сільський господар», як також у «Бюлетені наркомзему». 1924 року за редакцією К. Кононенка появився збірник «Організація сільського господарства в Лісостепу і Поліссі України», де були поміщені також його матеріали. При цій нагоді треба згадати, що в 1918 році К. Кононенко запрошено на викладача сільсько-господарської кооперації в Харківському Інституті народного господарства, а в 1920 році він став професором сільсько-господарської економіки в Зоотехнічному інституті. У 1926 році проф. К. Кононенко викладав організацію сільського господарства на агрономічному факультеті Інституту землевпорядкування, де працював аж до арешту в 1930 році, після чого будь-яка його праця у високих школах стала неможливою.

Під час останньої війни на запрошення проф. Ветухова Костянтин Кононенко працює на посту керівника фінансів земельної управи, згодом перебирає обов'язки начальника обласного управління машино-тракторних станцій на Харківщині. У 1943 році він переїздить до Києва, де був призначений директором Дослідного інституту сільсько-господарської механізації при головному управлінні МТС. Незабаром з іншими працівниками інституту він був евакуйований до Німеччини, звідки в 1951 році переселився до США.

Перебуваючи в Німеччині, проф. К. Кононенко включився у працю ЗЧ ОУН — у 1949-51 рр. він був редактором тижневика «Український самостійник», працював у вид-ві «Наша книгозбірня» та в інших громадських установах. У вид-ві «Наша книгозбірня» він опублікував свою популярну працю «Аграрна політика більшовиків» (Мюнхен, 1948).

Після переїзду до США К. Кононенко працював у Дослідно-видавничому об'єднанні «Пролог» і помістив багато статей з економічної тематики в українських періодиках — англomовний «Український кварталник», «Сучасна Україна», «Гомін України» та інші. Про його численні праці ми вже згадували попередньо при обговоренні діяльності різних українських еміграційних видавництв.

На цьому місці хочемо спинитися над двома просторими працями, над якими він працював багато років — “Ukraine and Russia. A History of the Economic Relations between Ukraine and Russia, 1654-1917” (Marquette University Press, Milwaukee 1958, 257 p.), продовженням якої є «Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї, 1917-1960» (УТГІ, Мюнхен 1965, 536 стор.). Остання праця появилася вже після смерти автора.

У першій праці К. Кононенко розглядає історичний розвиток економіки України, при чому він зупиняється зокрема на таких питаннях, як сільсько-господарська політика на Україні після реформи

1861 року, промисловий розвиток України у другій половині 18 і в 19 стол.; менше уваги приділено характеристиці українсько-російських економічних взаємовідносин у таких секторах господарської діяльності, як питання фінансової політики, торгівлі, транспорту тощо. Як відомо, в англійській мові немає праць, що безпосередньо стосуються господарського розвитку України за обговорюваний період. Тому студія К. Кононенка належить до піонерських робіт, хоч у документації деяких проблем виявляє недоліки. Більшість статистичних матеріалів автор взяв у Слабченка (зокрема з його праці «Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.», ДВУ, Харків 1925), доповнивши їх даними Мякотіна, Соболева, Яснопольського та інших дослідників, при чому майже не використовував першоджерельної літератури.

На багато ширшій базі побудована друга праця автора, що охоплює період 1917-1960 рр. І тут проф. К. Кононенко, який сам брав активну участь у господарських організаціях УРСР, подає багато цінного матеріалу, зокрема в розділах про фінансову та бюджетову політику. У праці наведені багаті статистичні дані про розвиток окремих галузей народного господарства України і дуже широко використана доступна література предмету. Як уже сказано, праці К. Кононенка, зокрема його студії з питань сільського господарства та економічних взаємовідносин Росії і України є радше описового характеру, чим вони відрізняються, скажимо, від праць В. Тимошенка; одночасно вони подають багатющий і фахово опрацьований матеріал для самостійних висновків.

(Закінчення в наступному числі)

Маємо ще на складі незначну кількість книжки вид-ва «Пролог»

Василь Барка

ПРАВДА КОБЗАРЯ

Автор відкриває нові — в світлі сучасної літературознавчої та філософської думки — аспекти творчості Тараса Шевченка як національного поета і мислителя, громадянина і речника загальнолюдських ідеалів в пантеоні світового письменства.

Радянські критики на Україні гостро напали на автора і на книжку після її появи в 1962 році.

Книжка має 288 стор. Ціна: 2 дол.

Замовлення слати на адресу видавництва: «Сучасність» або «Пролог».

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

ЯРОСЛАВ РУДНИЦЬКИЙ: ПІД СИНЬО-ЖОВТИМ ПРАПОРОМ З ТРИЗУБОМ ПОСЕРЕДИНИ

Британців — або, як у Канаді кажуть, «англіків» — можна любити або не любити, але не можна їх не шанувати та не респектувати їхнього державно-творчого хисту — політичного розуму. Понавозять з Африки чорношкурних рабів для праці на плантаціях цукрової тростини, привчать до суспільної організації, до цивілізованого життя, «виведуть у люди», а тоді дарують незалежність і суверенність у британській Співдружності народів (Коммонвелті). Класичний приклад — нова держава на Антільських островах, Барбадос, що 30 листопада 1966 року в офіційному акті парламенту та сенату отримала свою незалежність і перейшла з колоніального на самостійний, суверенний державно-політичний статус. Після 350-річної приналежності до Британської імперії, після далекосяжної англізації, що зробила з Барбадосу «найбільш англійський острівець» Караїбського архіпелагу, малий чвертьмільйоновий народ дочекався «свого святонька» — перемінився в окрему націю з виборним прем'єр-міністром (тепер — д-р Е. Барров з демократично-робітничої партії), з своїм урядом, адміністрацією, з своїм прапором і державною емблемою. Власне цей прапор з синіми та жовтими кольорами навстроч і великим тризубом посередині був не тільки безпосереднім стимулом для автора цих рядків відвідати Барбадоський острів на латинське Різдво Р. Б. 1966, але й дав оправдану причину назвати нову державу неофіційним синонімом «Мала Україна» на місце дотеперішнього популярного псевдоніму «Мала Англія» ("Little England"), що початками сягає 1627 року, коли «великобританці» вперше поселилися на острові.

РІЗДВО «СИНЬО-ЖОВТЕ»

З традиційного церковно-релігійного погляду барбадоське «перше Різдво на волі»*) нічим не відрізнялося від попередніх, а також і від ямайського, багамського, бермудського чи якогось іншого Різдва в тій частині світу. Той самий передсвятковий рух у крамницях, на площах, вулицях; такі самі скупі і більше ніж скромні святкові декорації, ті самі, імпортовані з Канади, ялинки по домах (включно з ве-

*) Парафраза Франкового «першого Великодня на волі».

ликою ялинкою в бріджтавнському порті, що її уряд Канади подарував першому урядові вільного Барбадосу); ті самі колядки, що їх — включно з англізованим українським «Щедрик-щедриком» — можна було чути через голосники попередніми роками; та сама «солов'їна мова» в теплі барбадоські вечори; те саме пекуче сонце, що нагадувало чорношкурним барбадосцям їхню стару батьківщину — Африку. Нічого не змінилося також у церквах — будь вони євангелицькі, католицькі чи якісь інші: опівнічні різдвяні Богослуження, проповіді, молитви, співи колядок, а опісля надранішній «меррімейкінг» (гуляння по вулицях та площах) з галасом, гамом, гомоном, фаєрверками та найрізнішими виявами гумору під впливом барбадоського руму. Все це — традиційне успадкування минулих сторіч і воно зберігається та зберігатиметься «от рода в род» на цьому підтропічному острові.

Проте Різдво 1966 року на Барбадосі мало в собі щось нове, незвичне, нетрадиційне. Це були насамперед «ентузіязм незалежності», атмосфера свободи, почуття переломовости в національному житті, настрої небуденности та святковости і якийсь глибоке, неясне відчуття майбутности у зв'язку з новим державно-політичним статусом. Власне молоде і середнє покоління, більше ніж хтонебудь, переживали цю історичну зміну. Переважав очевидно «ентузіязтичний оптимізм», але тут і там у розмові можна було відчутти нотку занепокоєння, турбот. Для старших, зокрема для бідноти, «нічого не змінилося»: та сама журба про хліб насущний, ті самі клопоти буднів...

Найпомітніша з усіх була зміна формальних ознак нового статусу: на місці колоніального «Юніон-Джека», що маєстатично повівав над островом у минулому, прийшло в 1966 році «синьо-жовте Різдво» під знаком тризуба.

Ось у Сівельському аеропорті в Бріджтавні вітають вас великі синьо-жовті прапори з тризубом посередині. Входите в будинок аеропорту — синьо-жовті щити, кокарди, стрічки.

Куди ви попали?

Таксі, що везе вас з аеропорту до міста, прикрашене трикутним синьо-жовтим прапорцем і синьо-жовтою наліпкою на задньому вікні з тризубцем та написом «індепенденс». Виявляється, що американська компанія «Ессо» даром роздала цей святковий знак своїм клієнтам, зокрема всім таксівкарям.

Барбадоські крамниці, ресторани, готелі — всі прикрашені синьо-жовтими кольорами в найрізніших формах. На громадських будинках мають великі синьо-жовті прапори з тризубом. Менші прапорці прикрашають доми в середині.

Виходите на вулицю і не визнаєте, де ви — на Україні, чи на далекому острові Караїбщини? От до вас іде, всміхаючися, чорношкурний робітник у синьо-жовтому кашкеті з великим тризубом напереді. У порті над річкою Індепенденс навіть почали перемальовувати старий корабель на синьо-жовто. У місцевому Крейсерському клубі

стовпи, що підпирають стелю, в синьо-жовтих спіралях. На вулицях і площах багато хлопчаків у синьо-жовтих сорочках з тризубом на грудях; вам важко позбутися ілюзії, що це не члени спортивних клубів «Україна» або «Тризуб». Чорномазі обличчя привертають вас до дійсності: ви в столиці нової держави Барбадос, на тисячі, тисячі миль віддаленій від Києва!

На рухливій пошті товпляться жінки, дівчатка. Багато з них у синьо-жовтих спідницях або блузках; рідше трапляються синьо-жовті емальовані відзнаки з тризубчиком посередині. Не знати, як там далі з гардеробою... Здається, що синьо-жовте барбадоське Різдво доходить до абсурду.

Ось місцева вирібня солодких кольорових напоїв коркує пляшки синьо-жовтими бляшками з тризубом посередині. (Везу один з собою до Канади, як «корпус делікті»). Деякі нічні бари та ресторани в Бріджтавні освітлені синьо-жовтими лампочками, звичайно по три сині й три жовті, але вже «без тризуба». Чорномазі лімбо-танцюристи в нічних кабарегах виступають у синьо-жовтих сорочках з тризубом на лівій груді. У місті є синьо-жовті бальончики, краватки з тризубом, синьо-жовті шнурки до перев'язування пакунків, прикраси на ялинку, синьо-жовті кокарди для різдвяних пакунків і синьо-жовті парасолі!

Третього дня мого перебування на острові в лазничці моєї квартири появились два рушники: один жовтий — більший, другий синій — менший; це, мабуть, барбадоська прибиральниця підглянула мою нову синьо-жовту краватку з тризубом, яку я купив за 1,98 дол. на спогад і як музейну «документацію», і хотіла цим зробити мені «національну приємність»...

ЦЕ — «ПОВІСТІ НЕВРЕМЕННИХ ЛІТ»...

Вся барбадоська україніка — крім синьо-жовтих кольорів і тризуба — зводиться до енциклопедичних статей про Україну в тутешній бібліотеці. «Україніка канадіяна» обмежена моїми та Юзиковими статтями про канадських українців у Гролієровій «Енциклопедія Канадіяна».

Не було тут деяких палких оборонців «Юніон-Джека» з Українсько-канадського легіону з Вінніпеґу, щоб їх запитати про те, звідки взяли синьо-жовті кольори й тризуб на Барбадосі. Як рідко в житті, я опинився тут у повній безрадності щодо пояснення генези цих знаків на острові. Треба було розпитувати, ходити до прекрасного музею, бібліотеки, туристичного бюро, міністерства інформації, до самого прем'єра. Остаточо я дійшов «по нитці до клубка», тобто до містера Грантлі В. Прескода, вчителя мистецтва в Паркінсоновій школі під Бріджтавном та барбадоського президента Міжнародної асоціації мистецького навчання. Я відвідав Паркінсонову школу, але

із-за різдвяних вакацій його там не застав. Не допомогли й телефони: Прескода не було вдома того дня. Лише наступного дня ми скомунікувалися телефонічно й опісля зустрінулися на продувній платформі «Клюбу Акватік» у Бріджтавні.

Містер Прескод — людина середнього віку, дуже милий у поведінці, при цьому скромний і зичливий. За чаркою джину він пояснив мені історію прапора й тризуба. Отож барбадоський уряд ще довго перед проголошенням незалежності розписав громадський конкурс на національні відзнаки. На цей конкурс вплинуло понад тисячу проєктів від більше ніж п'яти сот мистців. Містер Прескод подав аж вісім різних варіантів. Окрема державна комісія розглянула всі проєкти і 15 серпня 1966 вибрала синьо-жовтий прапор з тризубом — з малими технічними змінами щодо форми тризуба. Вибір випав на проєкт містера Прескода передусім з уваги на глибоку символіку цілості — синій колір прапора означає небо й моря, що ними оточений Барбадос; жовто-золотий колір символізує барбадоські піскові пляжі й вічне сонце над островом. Сам же тризуб узятий з попередньої, британської, емблеми Барбадосу. Однак він «зламаний» — тобто збережений тільки в горішній частині — символізує «зламання» колоніального режиму при одночасному збереженню деяких добрих традицій з останніх 350 років британського панування над островом. Отак цілість символізує дві епохи в історії Барбадосу — минулу й майбутню.

Містер Прескод був щиро здивований, коли я почав пояснювати йому, що приблизно тисяча років тому князь Володимир Великий бив своє «серебро» з тризубом як символом династії Руриковичів у столиці України — Києві. Він ніколи не чув про те, що п'ятдесят років тому синьо-жовті кольори і золотий тризуб стали офіційними емблемами Української Народної Республіки. Ані українського синьо-жовтого прапора, ані тризуба, що його вживають українці поза межами СРСР, він у житті не бачив. Одне слово, наша зустріч у «Клубі Акватік» була повчальна не тільки для мене... У висновку ми ствердили, що збіжність кольорів та національного гербу України і Барбадосу — чистий історичний випадок і що він як такий і тільки як такий увійде в історію прапорознавства та геральдики, а також і в історію взаємин між обома нашими народами.

Якось сама з себе, нехотячи, нагадалася мені думка одного з наших канадських піонерів:

— А з тою Україною треба таки поспішитися, бо все позабирають добрі люди!

*

Факт з 1966 року залишиться фактом: десь далеко на Караїбських водах постала нова держава з синьо-жовтим прапором і тризубом посередині. Цей прапор замах перед Об'єднаними Націями в Нью-Йорку, на монреальській світовій виставі — «Експо 67» і так далі. Плянеться дипломатичне представництво Барбадосу в СРСР.

Може навіть синьо-жовтий прапор з тризубом маятиме знову в Києві після півсторіччя відсутности, цим разом через дивну примху історії завішений рукою колишнього африканського раба, а тепер гордого й вільного барбадоського народу...

ЯК МОЖНА СТАТИ «РУДАНСЬКИМ»?

Мої «синьо-жовті» і «тризубові» розшуки на Барбадосі не пройшли безслідно в місцевій громаді. Пішли в рух телефони, справою зацікавилися преса, радіо, телевізія. Повертаючися з міста до готелю 23 грудня пополудні, я застав перед готелем містера Прескода з автоводієм місцевої радіостанції СВС. Зразу мене «схопили» і повезли на станцію; крім цього, я довідався, що дзвонили з бюро прем'єр-міністра і що містер Голл з місцевої преси хоче мати інтерв'ю.

Маючи досвід з минулого, я не дуже старався йти «на хвилі етеру», чи на «шпальти газет». Те, що я опісля прочитав і почув, тільки зміцнило моє переконання. Отак у різдвяному числі місцевого щоденника з мене зробили «професора Руданського, який усе життя цікавиться зламаним тризубом». Не можу підозрівати місцевих газетярів про завелике ознайомлення з історією української літератури і творами Степана Руданського, і тому мою ідентифікацію з автором «Сміховинок» уважаю за «історичний випадок», опертий на непорозумінні, або, як тут кажуть, «wrong spelling».

Не краще вийшла справа з моїм прізвищем у прем'єр-міністра. Не заставши його 22 грудня в бюрі, я дістав заповнення, що мене викличуть телефоном на аудієнцію. Через цей «wrong spelling» не могли відшукати мене в готелі 23 грудня й лише пізнім вечором я довідався, що з секретаріату д-ра Е. Баррова дзвонили того дня кілька разів за «професором Руданським». Отак пропала нагода, як мені здавалося, бачити одного з найбільш профільованих політиків країни, бо годі було уявити, що він буде в своєму бюрі в суботу, 24 грудня, в переддень Різдва. І коли я вранці подзвонив до секретаріату, мені відповіли, що надії немає, бо всі бюра закривають на свята об 11 годині перед полуднем; урядуватимуть аж у середу, 27 грудня.

Все таки я не втрачав надії. Після обіду, коло другої години, вдягнувшись «офіційно» (зав'язавши нову краватку з тризубом), я подався до урядових будинків на вулиці Бей. Поліціант при вході до головного будинку сказав мені, що прем'єр-міністр є в своєму кабінеті, але зайнятий і нікого не приймає. Я пояснив, що мене по святах уже не буде на острові і що це єдина для мене можливість побачитися з д-ром Барровом. Знову пішов телефон у рух... По кількох хвилинах до мене зійшов ад'ютант та повів сходами на ліве крило. У крайніх дверях я побачив знайому мені з фотозняток

постать першого барбадоського прем'єр-міністра. Він приязно простяг обидві руки:

— Д-р Руданаскі? Дуже мило, заходьте!

Я представився, виразно вимовляючи своє прізвище, але його це не зворушило, і опісля в розмові титулував мене вже тільки самим «доктор». Я пояснив д-рові Е. Баррову мету своєї візити: насамперед я хочу привітати його особисто і весь «щасливий барбадоський народ» з подвійним святом Різдва. Мене цікавить новий прапор, зокрема тризуб, що для всіх національно-думаючих українців є символом свободи. Опісля я подав історію тризуба, якою мій співрозмовник жваво зацікавився. Як у випадку містера Прескода, так і тут про Володимирів тризуб «не чували, не видали».

Згодом наша розмова перейшла на іншу тему — культурно-наукову. Я висловив надію, що нова держава зорганізує свою академію наук, національну бібліотеку, музей, галерію мистецтва тощо. Початки для цього вже є: Барбадоське історичне товариство, музей, бібліотека. Від імени Міжнародного комітету далекогопростірного навчництва я просив виділяти когось з барбадоських учених туди. Ми продискутували ще декілька справ і я відчув, що моя візита може бути задовга. Щоб її закінчити, я попросив автограф на спогад. Д-р Барров присвятив мені відбитку нового прапора, за що я йому подякував. Він запросив мене вписатися в книгу офіційних відвідувачів країни, що я радо зробив:

— Думаю, що це перший підпис по-українському в цій книзі.

Д-р Барров усміхнувся, нічого не відповівши. На прощання він запитав мене, чи готель, у якому я зупинився, мене задовольняє і чи не маю яких окремих бажань. Я відповів, що я задоволений з свого перебування, і висловив надію, що це не остання моя візита в цій країні. Ми попрощалися традиційним тут: «Merry Christmas!»

Перше враження, яке зробив на мене д-р Барров, це — враження інтелігентного доброго хазяїна. Він докладно знає потреби своєї країни, її можливості та перспективи і докладає всіх зусиль, щоб забезпечити їй дальший політично-економічний, соціальний, культурний і релігійний розвиток. Особисто він мало дбає про вигоди — не знаю чи багато прем'єр-міністрів у світі працювали 6 у суботу, 24 грудня, в переддень Різдва в своїх бюрох і приймали 6 відвідувачів. Здається, Франковий вислів «хазяїн домовитий» найкраще характеризує нового барбадоського прем'єр-міністра — юриста і політика з професії, фермера з аматорства, одного з кращих, дуже людяних і люблених представників цього невеликого народу. Здається, що його любить і поважає навіть сер Грантлі Адамс, провідник опозиційної лейбористської партії. Так виглядало принаймні в часі «першого Різдва на волі» на Барбадоському далекому острові...

ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧІ ПІДСУМКИ

У загальній економіці Барбадосу туризм як джерело національного доходу стоїть на другому місці після продукції цукрової тростини. Країна прекрасних пляжів, зокрема на південному і західньому побережжях, завжди погідного горячого сонця, теплих ночей і прохолодних вітрів, приязно-чемні мешканці — це все притягає відвідувачів з півночі, а насамперед з засніжено-морозних теренів Канади. Все ж серед українського населення північної Америки Барбадос довго залишався майже невідомий. Фльоріда й Каліфорнія — дві найпопулярніші відпочинкові вакаційні країни в ментальності пересічного «канадца» чи «американця українського походження» і туди прямують звичайно «наші перелетні птахи» на зиму. А тим часом Барбадос дуже відрізняється від скомерціалізованих і не завжди певних щодо теплої погоди американських найпівденніших штатів. Почавши з грудня 1966 року Барбадос вітає українське око «рідними» кольорами й гризубом, що дає не тільки естетичну насолоду... Правда, Барбадос — країна дещо дорога; пересічна ціна готелю з удержанням від 10 до 25 дол., а то й 50 дол. денно («Барбадоський Гілтон» у Бріджтавні); також і ціна перелету досить висока, але хто не думає залишатися довше, ніж три тижні, може користуватися поворотними знижковими білетами в ціні 333 дол., — з Вінніпегу, 198 дол. — з Нью-Йорку.

Як «Мала Англія» Барбадос має в собі дещо цікавої історії. Правда, не було тут кривавих воєн чи великих революцій. Відкритий португальцями у XVI стол., опісля зайнятий британцями в XVII стол., цей острів був сколонізований насильно-привезеними муринами з Африки і постачав світовим ринкам цукор та цукрові перетвори включно з румом високої якості. У середині XIX стол. скасували невільництво і з того часу почала ширитися освіта, почався культурний ріст барбадосців. Сто років опісля Барбадос став незалежною державою.

Окрему сторінку (найбільше популярну) на Барбадосі творить епоха піратів в XVI-XVIII стол. Кожному відвідувачеві показують славний замок Sam Lord's Castle (тепер переіменований на готель під тією ж назвою), де відомий опришок-пірат Сем Лорд виконував своєрідне «мистецтво»: він вішав ліхтарні на пальмах, і кораблі, зведені світлом, розбивалися на підводних скелях західного побережжя Барбадосу. Сем Лорд «визбирував» рештки розбитих кораблів, головню їхнє устаткування, і так призирав цікаву та цінну колекцію меблів і домашніх приладів, що їх можна бачити ще сьогодні. Переказ каже, що він тримав свою жінку у в'язниці, щоб вона не втекла з коханцем. Ще й досі показують цю в'язницю туристам за оплатою.

Для «греко-католиків» і для «греко-православних» цікаво знати, що згідно з переказом на Барбадосі в парафії св. Йоана закінчив у 1656 році свою життєву мандрівку останній з династії візантійських

Палеологів — Фердинанд. Його добре збережена могила знаходиться на кладовищі катедри св. Йоана. На жаль, нічого ближче не відомо про його судьбу перед приїздом на острів: цікава тема для дослідника-візантинолога.

Українських слідів (крім тих, про які згадано вище) немає жадних. У місцевій публічній бібліотеці немає ні однієї книжки про Україну; те саме можна сказати про бібліотеку Барбадоського історичного товариства. В останній зберігаються цінні архіви з матеріалами до історії острова та його взаємин з іншими країнами.

На Барбадосі є зв'язок майбутнього університету. Це — Колегія гуманістичних і математично-природничих наук (Артс енд Саєнс Каледж) Вест-Індійського університету, що має свій осідок у Кінгстоні на Ямаїці. Самостійний Барбадос почав будову люксового приміщення для своєї колегії і є надія, що вона розбудується в повний університет у Бріджтавні.

Хоч у своїй основі Барбадос перенаселений, проте в ньому панує зразковий лад. Вулиці і площі столиці чисті, чистіші, ніж в інших містах Караїбщини. Місцевості острова пов'язані великою кількістю шляхів, по яких курсує низка добре розпланованих автобусів. Залізниць на Барбадосі немає. Їх до деякої міри заступають човни та кораблі, що мають кілька причалів, в тому числі морський порт у Бріджтавні. Летунські лінії обслуговує Сівельський аеропорт для малих і великих літаків на південно-східному побережжі острова. Це найбільш уживаний засіб сполучення у теперішню пору. На диво, в Сівельському аеропорті не обдирають пасажирів на т. зв. «розбудову лєтовища», як це скрізь діється в світі. Можливо, що це ще прийде, як взагалі прийде туристична нажива, коли збільшиться наплив відвідувачів. А тим часом тільки великі готелі підвищують ціни на 100 або й більше відсотків з уваги на зимовий сезон і в наслідок цього стоять майже порожні. Отак, наприклад, коли через сніговію в Нью-Йорку наш літак запізнився на 24 години, нас примістили ночувати у великих готелях, що стояли майже порожні. Це зокрема важливе для справжнього оцінювання всіляких рекламних порад професійних туристичних бюр, мовляв, замовляйте рік, чи півроку наперед... Автор цих рядків, виїжджаючи з Нью-Йорку до Бріджтавну, не мав ні резервації на літак, ні не замовив готелю півроку наперед: прилетів до Бріджтавну о першій годині по півночі і все ж без труда знайшов приміщення в готелі.

Наприкінці «питне» зауваження: подібно як Ямайка, а в протилежність до Бермуди, Барбадос має, крім доброго руму, дуже добру чисту мінеральну питну воду з підземних джерел. Людині, що звикла до відчищеної хлороформованої води, барбадоська смакує як у «старому краю», зокрема в грудневу спеку... Кажуть, що вода має також лікувальні властивості. Подібне говорять і про гарячу морську воду на південному пляжі, яка впливає з охолоджувальної споруди місцевої електривні. У цьому, здається, єдиному в світі «огріваному

океані» (з температурою коло 90° Фаренгайта) товпляться місцеві артретики, ревматики і... баптисти, коли христять своїх нових віровизнавців.

ПІДСУМКИ ПРАВОПИСНО-НАЗВОЗНАВЧІ

В українському мововжитку втерлася англійована назва острова — Барбадос. Прикметник від неї — «барбадоський», а інші похідні слова — «барбадосець», «барбадоска», «барбадосеня(тко)», «(по)барбадосити», «збарбадошити», «збарбадошення» тощо. З великою приємністю я натрапив на барбадоський діалектичний словник з приблизно чверть тисячею «барбадосизмів» — барбадоських лексикальних діалектизмів, як *bajan*, *bim* і т. д. Чвертьмільйоновий народ має свій словник!

Щодо походження назва острова зв'язана з португальським *Los Rarbudos* — *Los Barbados* (XVI стол.), як терміном для місцевих «бородатих фіг» — унікальної рослини, що росте на Барбадосі (одна така «бородата фіга» є на показ у городі бріджтванського музею). Не перевівши докладних дослідів, мені важко вирішити, чи це пояснення — справжня основа для постання назви, чи, може, пізніша «народна етимологія» первісного «*Bernados*» (тобто «Св. Бернард», «острів св. Бернарда»), бо й такий запис існує на одній з найстарших мап Караїбщини, що зберігається в Британському музеї в Лондоні. На деяких мапах є назва *Barbada*, на інших — *Barbades*. Більшість записів вказує на те, що форма назви Барбадос множинна, а не одинична, як в українському теперішньому мововжитку.

Приймаючи в основі те, що прийнято, в мене є все ж таки охота запропонувати зацікавленим нову, на мою думку, правильнішу систему «барбадоського» назовництва. І так мені здається, що ця назва повинна мати множинну форму «Барбади», «з чи до Барбадів», «на Барбадах». Тоді можна б мати й зручніші назовничі деривативи: «барбадець» або «барбадянин», «барбадка» або «барбадянка», «барбадський». Закінчення «-ос» чи «-оес» у нашій мові не мають множинної функції і тому пропущення їх було б не тільки упрощенням назви, але більше підходило б до характеру цієї назви. А в нашій мові існують же такі множинні форми назв як Кіклади, Споради, Карпати, Бережани, Кути. Правда, з уваги на нові державні знаки, найзручніша назва була б та, що ми її запропонували на початку репортажу, але в офіційному українському мововжитку «Барбади» були б кращі, ніж «Барбадос».

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

ПАНТЕЛЕЙМОН КОВАЛІВ: **ЩЕ ПРО ДІСПРИКМЕТНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Ми вже писали про дієприкметники активні теперішнього й минулого часу на *-чий, -лий*¹⁾ і висловили наш погляд, що українській мові вони не властиві. Якщо вони й трапляються в літературній мові, то їх треба розцінювати або як звичайні прикметники, або як наслідування давніх традицій чи російської мови. А тим часом у всіх підручниках з української мови (для середніх і вищих шкіл), виданих в УРСР, про дієприкметники в українській мові говориться точнісінько так, як і в граматиках з російської мови, тобто офіційно визнано існування й творення всіх чотирьох груп дієприкметників: активних тепер. і минул. часу, пасивних тепер. і минул. часу.

Це все засвідчено як у шкільних граматиках, так і в університетських курсах української мови. Наприклад: Встають сузір'я у формі літер з навколо сяючим вогнем (П. Тичина). Голосочок був у неї, наче струмочок, прудко біжачий (М. Вовчок). Понад синіючим високою стіною долом мерещали хвилі розігрітого повітря (І. Франко).²⁾ Аж до самого небосхилу розп'ялося засипане снігом поле і спить під поблискуючою тисячами іскор одежею, чекаючи, поки не збудить його весна (М. Коцюбинський).³⁾ Спід шолома спливало довге й густе, сивіюче вже волосся на його плечі (І. Франко).⁴⁾ Синоніми дають можливість... відобразити багатогранність оточуючої нас дійсності.⁵⁾ На контрастуючі настроями героїв пейзажі дуже багата повість «Лихі люди». На саму згадку про її образ, неясно виринаючи з минувшини, сльози капали (М. Коцюбинський). Спішив гірською стежкою, ведучою посеред чудесної карпатської околиці, селянин віком коло сорока літ (І. Франко).⁶⁾

¹⁾ П. Ковалів, Українські активні дієприкметники. «Наші дні», Львів, 1943, ч. 12; пізніше: До історії активних дієприкметників тепер. часу в слов'янських мовах. «Науковий збірник УВУ», Мюнхен, 1956, т. VI; Прикметники дієслівного творення з формантом -nt у слов'янських мовах. «Записки НТШ», т. 165. Нью-Йорк, 1956; Українська мова. Нью-Йорк, 1966, стор. 143, 144, 149.

²⁾ М. І. Бернацький. Граматика української мови. Київ, 1939, стор. 149.

³⁾ В. С. Ващенко. Граматика української мови, частина II. Київ, 1938, стор. 116.

⁴⁾ А. О. Загородський. Граматика української мови. I, Київ, 1939, стор. 146.

⁵⁾ М. П. Івченко. Сучасна українська літературна мова. Вид-во Київського університету, 1962, стор. 61.

⁶⁾ Курс історії української мови, частина I. Київ, 1958, стор. 473, 478, 550.

Такими ж прикладами рясніє й емігрантська преса: При цьому вони (темні сили) звертають увагу на *розтліваючі* душу молоді програми телебачення.⁷⁾ Одиноким *потішajúчим* явищем — це (є) постійно *зростаюче* зацікавлення вільного світу європейським Сходом.⁸⁾ Культурна різниця між *існуючою* вже державою Київської Русі... і північно-східними теренами була така велика.⁹⁾

Цей факт треба розцінювати як штучне наслідування російських граматики, дарма що і в російській мові активні дієприкметники штучні, не властиві народній мові, а в літературній мові вони є звичайними церковнослов'янізмами, на що вказав ще російський учений О. Шахматов і ствердив пізніше український учений Л. Булаховський.¹⁰⁾

Але виникає питання: як можна наведені в більшості приклади вважати наслідуванням російської граматики, коли вони взяті з творів українських письменників — клясиків української літератури? Відповіддю на це питання є некритичне (ненаукове) використання прикладів, взятих з творів письменників. Кожне слово, кожна фраза з того чи іншого письменника, навіть Шевченка, є «священною», непорушною догмою. Про це виразно написано в «Курсі історії української літературної мови» (Київ, 1958): «Треба відзначити, що Коцюбинський вільно, без обмежень, коли в цьому була потреба, користувався активними дієприкметниками теперішнього часу на *-чий*, своєю практикою заперечуючи пуристичні твердження про неприродність цієї форми для української мови». Те саме говорить і про мову Лесі Українки: «Відзначимо також, що Леся Українка, як і М. Коцюбинський і І. Франко, вільно користувалася формою дієприкметника теперішнього часу на *-чий*: *зникаючий, копаючий, кінчаючий* і под.»¹¹⁾

Твердження не наукове. Треба було сказати, що активні дієприкметники теперішнього часу в мові названих письменників вжиті супроти норм української мови. Це був би правильний, науковий підхід до справи. Автори «Курсу» натомість зійшли з наукового шляху, ставши на шлях прирівнювання до вимог російської граматики. Взагалі стверджувати якийсь мовний факт, посилаючись на письменників (хоч би навіть і клясиків) методологічно невірний спосіб, не науковий, бо ж письменники, виховані переважно в російській школі (а І. Франко — під впливом «язичія»), мають у своїй мові шкільні еле-

⁷⁾ «Українське православне слово». Бавнд Брук (США), ч. 10, 1966, стор. 12.

⁸⁾ Український Православний Календар на 1966 рік. Баунд Брук, стор. 107.

⁹⁾ Микола Чубатий. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. Нью-Йорк, 1964, стор. 23.

¹⁰⁾ Див. Из трудов А. А. Шахматова по русскому языку. Москва, 1952, стор. 83-84.

Л. А. Булаховский. Исторический комментарий к русскому литературному языку. Київ, 1958, стор. 234.

¹¹⁾ Курс, I, 550, 590.

менти — русизми. Ці факти порушення норм української мови зустрічаються і в інших письменників, але це не значить, що їх конче треба брати за норму української літературної мови, яка фактично давно втратила їх (а, може, й зовсім не мала?).

Треба сказати, що автори «Курсу» не послідовні у своїх твердженнях: чомусь тільки для Франка вони роблять виняток, пояснюючи наявність у нього дієприкметників впливом книжної мови: «Впливом книжності треба пояснити й численні дієприкметникові конструкції (у Франка), наприклад: «стежкою, ведучою посеред... околиці», «чувство надії, скріплююче нас перед новими опасностями», «уособленням його судьби, повелюючої...», «бачила вас, пнучогося вгору», «жар, побільшуючийся щохвиля».¹²⁾

Отже доводиться ще раз ствердити, що українській літературній мові не властиві дієприкметники теперішнього часу на *-чий*. Їм відповідають або описові дієслівні форми («я бачу студента, що сидить коло столу»), або прикметники (з дієприкметників) на *-чий*, що втратили часовість (дієслівність) і мають значення тільки постійної чинної ознаки. О. Курило порівнює два переклади євангелії — Морачевського і Лободовського: у першого — описова форма, у другого — дієприкметникова. Наприклад: «найшли його в церкві, як він сидів посеред учителів, слухав їх і сам запитував» (Мор. Лук. II, 46) — «...сидячого, слухаючого, питаючого» (Лоб.). «Усякий, хто підносить себе, понизиться, а хто понизжає себе, піднесеться» (Мор. Лук. XVIII, 14) — «всяк високопідносячий сам себе, понижений буде, а понижуючий себе, підвищиться» (Лоб.).¹³⁾

І. Прикметники з дієприкметників на *-чий* творяться від недоконаних дієслів (бо доконані не мають теперішнього часу, а лише — минулий і майбутній), перехідних і частіше неперехідних, префіксованих і непрефіксованих. Але основна ознака таких прикметників — втрата часовості; вони не мають і не можуть мати при собі пояснюючих слів, зокрема прислівників; вони виконують у реченні виключно атрибутивну функцію, як прикметники взагалі, зберігаючи лише дієприкметникову форму.

З огляду на те, що взагалі українська преса часто користується дієприкметниковими формами, не відрізняючи прикметників від дієприкметників, вважаємо за потрібне навести приклади, де дієприкметники втратили часовий характер і перетворились у прикметники.

а) З творів письменників:

Сичання *чигаючої* смерти (М. Коцюбинський). То її рідна мати така добра і *коханоча* (там же). А ось *починаючий* письменник (там же). По тихих водах Дунаю, мов лебідь, приплинув пароплав і ви-

¹²⁾ Курс, I, 479.

¹³⁾ О. Курило. Уваги до сучасної української літературної мови. Краків-Львів, 1942, стор. 19.

разно виткнувся на *палаючому* обрії (там же). І от при світлі *догораючого* вогнища... зчинився бій (там же). Вона слухала останні *затихаючі* звуки весільної музики (там же). Вечірне повітря все ще тремтить живим акордом *завмираючих* звуків (там же). Сталеві *гуркочучі* потвори просуваються в степ (О. Гончар). Усе навколо затихло під владою *чаруючої* ночі (Л. Українка). Щось є *проймаюче* і героїчне в цьому образі (там же). Яке сонце, тепле і приязне, ще не встигло наложити *палаючих* слідів на землю (П. Мирний).

б) З мови преси і праць окремих авторів:

Підкреслено вивчення потреб *підростаючого* покоління («Свобода», ч. 165, 1966). *Нагляча* конечність. Справді *застрашаний* стан, в якому знайшлася українська земля («Вільне слово», ч. 36, 1966). Якщо знищити культ особи, то треба перетворити людину-гвінтика в людину... *думаючу*, творчу («Літературна газета», Київ, ч. 93, 1961). *Початкуючі* студенти мусіли подати перед прийняттям в університет свідоцтво. Взагалі хотів би я в атрибутах нашого гербу бачити... *об'єднуючий* характер нашої нової республіки. — М. Грушевський («Український історик», ч. 1-2, 1966, стор. 25, 86). Думки багатьох *думаючих* людей сьогодні згодні в одному («Українське православне слово», ч. 10, 1966, стор. 12). Так це він, давно знайомий, *нестаріючий* Ігор Муратов («Літературна Україна», Київ, ч. 59, 1966). Нова *наростаюча* верства промисловців-капіталістів. Ніч була морозна, і *діймаючий* холод не жалів костей («Листи до приятелів», чч. 157-159, стор. 10, 39). Театр... кардіограму життя суспільства перекладає на мову *хвилюючих* художніх образів («Мистецтво», Київ, ч. 3, 1966, стор. 31). Свіжо звучить у картині тема *всеперемагаючого* кохання (там же, ч. 1, 1958, стор. 521). В родинному житті наслідкування у своїй *дисциплінуючій* функції скріплює непорушність родини («Записки НТШ», том CLXIX, Мюнхен 1962, стор. 522). Поет порівнює своє горе з змією, з безмежним морем, *всєблагаючим* туманом (Ю. Шевельов, «3 історії українського романтизму», стор. 761 — відбитка). *Зростаюча* перевага сил... миру над силами війни («Нарис історії філософії України», АН УРСР, Київ 1966, стор. 612). Хто звичаївся не служити *віршочому* народові, а вбивати його духовно (І. Власовський, «Нарис історії української православної церкви», том IV, стор. 26). Крім фонетичних і морфологічних написань, в українській ортографії є *диференціюючі*... написання (М. П. Івченко, «Сучасна українська літературна мова», стор. 224). *Узагальнюючі* слова (П. К. Ковалів, «Українська мова», НТШ, Нью-Йорк 1966, стор. 177).

Звідси можливі паралельні форми: *біжущий* — *поточний*, *слідуючий* — *наступний*, *будущий* — *майбутній* та інші.

В усіх наведених прикладах дієприкметникові форми на *-чий* мають значення прикметників, позначаючи собою сталу прикмету. Вони не мають часової ознаки. Ці прикметники можуть виконувати

лише атрибутивну функцію в реченні, але не апозитивно-предикативну: цю останню можуть виконувати в українській мові лише дієприкметники пасивні на *-ний*, *-тий*.¹⁴⁾

II. Від прикметників на *-чий*, що втратили часовість і зберігають лише дієприкметникову форму, треба чітко відрізнити іншого типу прикметники на *-чий*, що походять від дієслів з допомогою наголосених суфіксів *-уч-*, *-ущ-*, *-ач-*, *-ащ-*: *кусочий*, *співучий*, *гавкучий*, *годячий* та інші. Ці прикметники докладно опрацьовані в книжці О. Курило «Уваги до сучасної української літературної мови». Автор слушно називає їх прикметниками дієслівного походження, але разом з тим неслухно вважає їх «колишніми дієприкметниками». «В народній мові, — пише вона, — колишні дієприкметники на *-чий* і значінням своїм і функціями перейшли в категорію прикметників. У них ми не відчуваємо чинности: значінням своїм вони вказують на предмет, властивість». І далі наводить приклади: *робуча*, як бджола; *бачучі* очі; *важучий* мішок; хоч *лежачий*, *аби комір стоячий*; *трудяща* копійка; *робучий*, *балакучий* та інші.¹⁵⁾

Як бачимо, твердження не виразне: з одного боку, вона говорить про прикметники дієслівного походження, з другого боку, говорить про них як «колишні дієприкметники». Щось аналогічне читаємо і в граматиці О. Панейка: «Такі слова, як *пекучий*, *колючий*, *гулячий*, відчуваємо тепер не як дієприкметники, а як прикметники». ¹⁶⁾ Виходить у нього, що вони теж «колишні дієприкметники».

¹⁴⁾ Таке саме явище ми спостерігаємо і в російській мові, коли активні дієприкметники теперішнього часу (з суф. *-ущ-*, *-ащ-*) набирають прикметникового значення: поряд «виконує якусь дію» вживається форма із значенням «здібний виконувати дію» або «призначений виконувати дію». Дієприкметник таким чином виходить за межі часовости.

Це прикметникове значення набувається дієприкметниками від неперехідних дієслів, а також перехідних при усуненні перехідного значення, коли дієприкметник уживається без прямого додатку. Напр.: *мыслящее* существо, *плавающий* автомобиль, *летающая* лисица та ін. Або з відтінком призначення: *руководящие* органы, *пишущая* машинка та ін. Вони особливо поширені в технічній термінології: *режущий* инструмент, *подсушивающая* машина, *красящие* вещества, *изолирующая* одежда та ін. Див. В. В. Лопатин. Адъективация причастий в ее отношении к словообразованию. Вопросы языкознания. Москва, ч. 5, 1966, стор. 41.

Явище переходу дієприкметника в прикметник в російській мові за останні роки притягнуло особливу увагу дослідників. Появилось кілька дисертацій на цю тему, напр.: І. А. Краснов. Переход причастий в прилагательные в современном русском литературном языке. Автореф. канд. диссерт. Москва, 1955. — Л. И. Удалова. Адъективизация действительных причастий в русском литературном языке XVIII-XX вв. Автореф. канд. диссерт. Москва, 1964. — М. Ф. Лукин. Переход причастий в прилагательные и существительные в современном русском литературном языке. Автореф. канд. диссерт. Київ, 1965.

¹⁵⁾ О. Курило. Уваги, стор. 13-14.

¹⁶⁾ О. Панейко. Грамматика української мови. Авґсбург, 1950, стор. 143.

Доказом того, що в О. Курило чітко не розмежовані ці два роди прикметників, є те, що в неї подано приклад «мислячий» (Треба нам працювати в тих благословенних землях, де над мислячою головою не стоїть із довбнею безголовий цензор — П. Куліш), що з дієприкметника з утратою часовости, поряд з прикладами, де прикметник дієслівного походження: *ламучий, кусючий, колючий*, та інші. Через сплутання прикметників дієслівного походження з прикметниками, що з дієприкметників, Курило помилково вважає винятком приклад «прийшов він до спячого бога» (В. Шухевич), де нібито зберігається часовість, тоді як насправді тут «спячий» — прикметник, ознака бога, що перебуває в сп'ячому стані.¹⁷⁾

Прикметники дієслівного походження відрізняються від прикметників, що походять з дієприкметників, тим, що суфікси *-уч-, -ущ-, -ач-, ащ-* у першій випадку зв'язані з коренем безпосередньо (*брикучий, кусючий, слухающий*; всім головам *слухающим* на многі літа — Б. Грінченко, Слов.), тоді як у другій випадку ці суфікси приєднуються до основ, що вже мають інший суфікс (*пам'ятучий* — *пам'ятаючий, гавкучий* — *гавкаючий, кусючий* — *кусаючий*). Перші не мають і не можуть мати часового відтінку, другі — можуть мати і не можуть мати, коли вони переходять у прикметники. О. Курило пише: «Прикметники дієслівного походження вказують на прикмету чи властивість, що її суфікси *-уч-, -ущ-, -ач-, -ащ-* здебільшого підсилюють». Вона ілюструє це підсилене значення прикметниковими основами з указаними вище суфіксами: *гладючий* (від: *гладкий*), *гідючий* (від: *гідкий*), *важнючий* (від: *важкий*), *білючий* (від: *білий*).

Власне, в цьому й полягає основна роль суфіксів — підсилювати значення ознаки в прикметниках цього типу (*кусючий* собака — має властивість кусати, *співуча* дівчина — має властивість співати).

На жаль, у сучасних граматиках української мови часто й цього типу прикметники зараховуються до дієприкметників. Наприклад, М. Івченко прикметник дієслівного походження в прикладі «Здорове *палюче* сонце зупинилось над Галацом» (М. Коцюбинський) називає активним дієприкметником теперішнього часу (цит. твір, стор. 409).

Всі ці факти вказують на те, що всі прикметники на *-чий* (першого і другого типу) не опрацьовані як слід. Така плутанина в граматиках тільки вводить в оману учнів і студентів. До цього питання треба підійти науково, а матеріал з літературних творів треба використовувати критично, а не приймати на віру. Бо хто ж з письменників не помилявся, не мавши доброї української школи!

III. Крім цих прикметників, в українській мові існує ще інша група прикметників на *-лий*, що походять з дієприкметників минулого часу на *-ль*: *пожовклиий, зів'ялий, минулий* та інші. В сучасних граматиках існує розходження в поглядах і на ці прикметники: одні вва-

¹⁷⁾ О. Курило. Уваги, стор. 15, 18.

жають їх прикметниками, інші — активними дієприкметниками минулого часу. Так, у сучасних радянських підручниках форми на *-лий* вважаються «активними дієприкметниками минулого часу». Там же дається відповідне правило їх творення: «Активні дієприкметники минулого часу доконаного виду в українській мові утворюються за допомогою суфікса *-л-*: *осиротілий, схудлий, пожовклий*». І далі: «Такі дієприкметники утворюються звичайно від спрефіксованих неперехідних дієслів на означення стану». Але разом з тим автори примушені констатувати, що «вживання їх досить обмежене» і що «частіше вживаються описові дієслівні звороти: *той, хто переміг, хто писав* і подібне.¹⁸⁾ О. Курило вважає їх прикметниками дієслівного походження (цит. твір, стор. 20).

Інші граматики наслідують російські форми на *-ший*, яких українська мова зовсім не знає. Так, в університетському курсі М. П. Івченка читаємо: «Декілька активних дієприкметників утворюються безпосередньо від основ минулого часу, напр.: *перемігший, здолавший* та ін.» (цит. твір, стор. 410). Те саме читаємо і в шкільному підручнику М. Бернацького, який некритично наводить приклади з письменників або дає свої власні приклади: *Неопавши* роса світила й відбивала дорогим самоцвітом каміння (П. Мирний). *Моя хвала живим, як і помершим*, отим борцям за будуче Русі (П. Грабовський). Останнє світло *помершого* дня ледве-ледве змагалось з сутіннями (М. Коцюбинський). *Учень, читавший* книжку, на хвилину зупинився.¹⁹⁾

Такі перли проходять і в нашу пресу: Число померших членів («Свобода», ч. 189, 1966). Їх не міг обергтися навіть Т. Шевченко, наслідуючи книжку російську мову:

Не зчулися, як і смеркло,
І сестру і брата,
Мов скованих, обнявшись,
Застав батько в хаті.

Отже, відкинувши форму на *-ший*, якої немає в українській мові, спинимо нашу увагу на формі на *-лий*. Ця форма вживається в сучасній літературній мові лише в атрибутивній функції в значенні прикметника, з цілковитою втратою часовости. Ці прикметники творяться від неперехідних дієслів непрефіксованих і префіксованих. О. Потебня вважав, що в російській мові прикметники на *-лий* префіксовані мають ближчий зв'язок з дієсловом, а непрефіксовані цілком відійшли від дієслова (*мерзлий* — *замерзлий, зяблий* —

¹⁸⁾ Т. В. Баймут, М. К. Бойчук, М. К. Волинський, М. А. Жовтобрюх, Т. П. Малина, С. П. Самійленко. Порівняльна граMATика української мови. Київ, 1961, стор. 176.

¹⁹⁾ М. І. Бернацький. ГраMATика української мови, частина I. Київ, 1939, стор. 145, 148, 149.

озяблий, горелый — погорелый).²⁰⁾ О. Курило думає, що те ж саме можна сказати й про українські прикметники на *-лий*: непрефіксовані і навіть деякі префіксовані прикметники цілком втратили часовий характер (цит. твір, стор. 20).

а) Непрефіксовані: А тим часом у *дбалої* господині-паніматки вже й обід постиг (І. Н.-Левицький). Дізналася своїм серцем *чулим* (Б. Грінченко. Словн.). Не допоможе воронові мило, а *мертвому* кадило.

б) Префіксовані: Подивиться на двері позачинювані, на *втихлий* двір, постоїть та й додому вертається (М. Вовчок). Скільки витратила сліз із старих *погаслих* очей (Г. Барвінок). Козацька церква невеличка стоїть з похилим хрестом (Т. Шевченко). Шматок чорного *засохлого* хліба здається краще найсолодшого медяника (П. Мирний). З *пониклою* головою вона слухала... звуки весільної музики (М. Коцюбинський). Останнє світло *померлого* дня ледве-ледве змагалося з сутінням (там же). Приглядається до кожного обличчя: *змарніле*, засмажене, полуплене, білі плями на них (С. Васильченко). На стерні сидить гусій: *задеревів* бідака і *закостенілі* руки гріє на вогні (Б. Лепкий). Червоне, *спітніле* обличчя його пашило обуренням. Я спинив час... і він стоїть застромлений в *застиглим* тонусі судьби. На масках лиць, де чорні барикади брів, борознять *спіснілі* спливи сардонічних гримас («Сучасність», ч. 9, 1966, стор. 9, 5, 4).

В усіх наведених прикладах форми на *-лий*, вжиті без пояснюючих слів, цілком втратили часовість. Це звичайні прикметники, що в реченнях виконують функцію означення. Але зовсім штучними, неприродними видаються фрази з формами на *-лий* в апозитивній функції, зберігаючи часовість (дієслівність) завдяки пояснюючим словам: Ні, я не хочу бачити Юркову Ліду, ... *передчасно змарнілу* в самотності («Сучасність», ч. 9, 1966, стор. 33). Ніхто не подолає у нас цієї сили, народженої в ділі, *змужнілої* в бою.²¹⁾ В обох фразах форми «змарнілу», «змужнілої» в силу їх функціональної апозитивної ролі зберігають часовість (дієслівність) як дієприкметники активні минулого часу. Тому природніше звучали б ці форми, коли б їх передати описовою дієслівною формою: Я не хочу бачити Юркову Ліду, що *передчасно змарніла* в самотності. Ніхто не подолає у нас цієї сили, що народилась у ділі, *змужніла* в бою.

Навпаки, наведений у граматиці В. Катрана²²⁾ приклад («В *доспілім* житі коник пільний грає» — Б. Лепкий), як ілюстрація активного дієприкметника минулого часу, треба вважати непорозумінням, бо в цій функції (атрибутивній) форма на *-лий* (в *доспілім* житі) немає часовости, це звичайний прикметник.

²⁰⁾ А. Потебня. Из записок, т. II, стор. 238.

²¹⁾ М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. Курс сучасної української літературної мови, частина I. Київ, 1961, стор. 370.

²²⁾ В. Катран. Граматика української мови. Мангайм, 1946, стор. 135.

Таких науково необґрунтованих прикладів можна знайти в наших граматиках багато більше. Але й цього досить, щоб бачити, що й у галузі вживання форм на *-лий* в українській літературній мові панує ще безладдя. Потрібна рука досвідченого філолога, щоб виправити ці аномалії в наших граматиках, що спанталічують шкільну молодь, навіть студентів університетів. Треба знати, що кожна мова (навіть кожна слов'янська мова) має свої закони розвитку, має свою систему в граматиці, і на це треба зважати, а не по-рабському (не по-науковому) наслідувати системи граматик інших мов і застосовувати їх у своїх шкільних граматиках.

Наша граматика найбільше має клопоту з т. зв. активними дієприкметниками саме через те, що автори шкільних підручників і навіть університетських курсів сходять з наукових позицій у побудові граматик за власною системою і сходять на позиції наслідування граматик інших мов, вищуваючи для граматичних ілюстрацій часто невідповідні форми навіть у письменників.

Ці факти невідповідного використання граматичного матеріалу з українських письменників свідчать про те, що нині ще стоїть облогод ділянка дослідження мови письменників. Потрібні окремі монографії про мову кожного письменника, з докладною науковою аналізою мови й виявленням усіх можливих відступів у письменника від норм літературної мови.

Треба зважити й на той факт, що українська літературна мова розвинулася на народній основі: багато мовного матеріалу ввійшло з живої мови народу. Тому багато доцільніше було б брати матеріал для граматик з мови фолкліорних записів, а не орієнтуватись тільки на мову письменників, до того ж без критичного підходу.

Такі є найпекучіші проблеми нашого часу, які треба конче вирішити, поставивши побудову наших граматик на наукові основи.

У видавництві ПРОЛОГ вийшло з друку

друге видання

збірки поезій

Василь Симоненко

БЕРЕГ ЧЕКАНЬ.

Упорядкував і вступну статтю написав Іван Кошелівець.

У збірці поезії, заборонені в Українській РСР та Радянському Союзі або спотворені цензурою КНРС.

Збірка має 220 стор. Ціна — 2,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту. Замовляти безпосередньо у вид-вах ПРОЛОГ, і «СУЧАСНІСТЬ». Книжку можна купити також в українських книгарнях.

**ОМЕЛЯН ПРИСАК: ОРГАНІЗАЦІЯ І ЗАВДАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ У США**

За два дні, 27 лютого за старим стилем і 12 березня за новим стилем, минає 50 років від події, що потрясла усім світом: маю на увазі виступ волинського полку в Петербурзі, тодішній столиці російської імперії, що започаткував революцію в Росії і на Україні. Як вибух революції був тільки початком цілої серії епохальних зривів, досягів та катастроф, так і роки 1967, 1968, 1969 будуть відзначати 50-ліття нашого “Sturm und Drang” — 50-ліття цілої низки подій, які сполучуються у комплексній одиниці, що її ми звичайно окреслюємо «визвольними змаганнями».

У зв'язку з цим комплексним п'ятдесятиліттям появились і pojawiaються в нашій пресі різні пропозиції відзначити ті рокові змагання. Але — наскільки я помітив — основна база існування українського національного життя, українська наука, при цьому не згадується, а як звичайно забувається. Тому я вдячний управі «Клубу круглого стола» в Нью-Йорку, яка дала мені змогу забрати слово в цій важливій справі. При цьому я хочу підкреслити, що думки, які я сьогодні висловлюватиму, не репрезентують поглядів якоїсь наукової установи, а являють собою мої особисті думки.

Наука — не samozрозуміла річ як повітря, вода, вогонь. Вона як така не існує в природі. Вона належить до сфери, що її окреслюють поняттям «культура». Слово ж культура означає удосконалення світу навколо нас і світу в нас самих, творення і плекання цінностей духового та матеріального характеру, у протиставленні до природи, тобто тих первісних чинників, що існують та виростають без втручання людини. Наука має в системі культури основне значення, як її теоретична база, сума досвіду і джерело надхнення.

Науку можна поділити на дві сфери — теоретичну і практичну. На початку культурного життя одинока наука, що її відносно примітивне громадянство спосібне сприйняти — це практична сфера науки. Але практична наука, напр. пропаганда, популяризація, енциклопедійна праця скоро виживається і без допливу нових сил від теоретичної науки — вироджується. Подібно як модерна фабрика не може заіснувати спонтанно, а за точним пляном, після вивчення взаємовідносин усіх факторів, що входять у гру, так і наука (маю тут на увазі науку *par excellence*, т. е. теоретичну науку) потребує

точного і серйозного плянування. Попередник фабрики — кустарна самобутна промисловість — не має в модерному світі ні бази, ні рації існування (крім музеальної вартости). Але в українському житті поза межами України щодо науки ми все ще у стадії кустарної продукції. Дана ситуація — очевидно результат розвитку (або краще: застою), типічна для нашого культурного процесу.

Більшість наших емігрантів у США до другої світової війни і після неї — це виходці з Галичини. Галичани дуже горді своїми досягненнями в ділянці української науки та культури в часи, коли (від 80-их рр. 19 ст. до 1918 р.) Галичина була «П'ємонт» України. Але при тому ми галичани — бо як знаєте теж належу до тої під-нації — забуваємо, що П'ємонт постав у Галичині не тому, що галичани «найбільше передова і талановита частина української нації», а тому, що найкращі сини і доньки України з усіх українських земель використали частину української території, де була відносна політична свобода для творення культурних цінностей. Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) — символ «срібної доби української культури», 1894-1914, — не заснували галичани, а культурні діячі, поміщики та фабриканти з центральних і східніх земель України: Олександр Кониський, Єлисавета Милорадович-Скоропадська, Михайло Жученко, Василь Симиренко та інші. А згадана вище «срібна доба української культури» — це часи коли головою НТШ був негаличанин Михайло Грушевський.

Коли загальноукраїнські творчі сили сконцентрувалися в заснованій у 1918 році гетьманом Павлом Скоропадським Всеукраїнській академії наук у Києві і почалася «золота доба української культури» (до 1930 року) НТШ і науково-культурне життя в Галичині занепадають, стають знову глибоко провінціональними. Деякий економічний ріст Галичини у 30-і роки нашого століття не приніс поправи ситуації. Серед провідників українського життя в Галичині майже не було зрозуміння для потреб української науки; майже не цікавилися плянуванням наукового доросту.

Коли науковими силами першої еміграції в Середній Європі (Чехо-Словаччина, Німеччина, Польща) удалося створити українські високі школи та декілька УНІ (Берлін, Варшава), які, поза коротким початковим періодом, ніколи не змогли здобути належної бази, все ж згадані інститутції залишили слід не тільки в практичній (популяризаторській, педагогічній, пропагандивній) сфері, але також до деякої міри в історії української науки.

Після другої світової війни ситуація української науки погіршала. Ветерани науки поволі відходять один за одним, а нових адептів мало — тут помстилися 20-і і 30-і роки галицького господарювання українськими молодими силами; останніх можна рахувати на пальцях рук. Джерела української науки висихають. Кожна нова станція

на шляху до США під час і після другої світової війни принесла нове пониження рівня науки. Усякі критерії професії науковця щораз більше затираються. Місце науковців перебирають деклясовані вчені або організатори (в англійській мові існує на це окреслення «оперейтор»). Місце сміливого відкривчого пориву перебирає іконографія. Замість контакту із світом — зокрема з чужинецьким науковим світом — щораз сильніше втісняється ізоляція гетто. Замість боротьби за нові наукові горизонти — боротьба за цілком нереальні фантастичні титули. Замість плекання доросту — гіпертрофія організацій, так що нероз одна особа головує в трьох взаємно ворожих собі установах, які в свою чергу являють собою тільки деяке перегруповання тих самих одиниць.

Мені дуже прикро це згадувати, але, заторкаючи проблеми української науки, не можливо обминути того явища; я навіть мушу дещо більше спинитися над явищем, що його окреслюю «деклясований вчений». У дану категорію я враховую людей, які у своїй молодості мали деякий стосунок до науки (деколи навіть здобули магістерський титул у Львові, частіше — докторський титул в УВУ); дехто з них працював асистентом, дехто був доцентом, деякі навіть мали талант (очевидно не всі); дехто опублікував цінні твори — але опісля десятками років вони були поза межами науково-дослідницької праці, заробляючи на хліб насущний фізичною або бюровою працею.

Я особисто ставився б із співчуттям до цих жертв обставин, які в ім'я Лєсиного «*contra spem spero*» не хотіли примиритися з страшною для них дійсністю і нероз після тяжкої заробкової праці, — не маючи змоги систематично вести досліду, — творять собі ілюзію наукової праці. Але на велике нещастя багато з них утратили в боротьбі проти дійсності мірила і критерії дійсності. А вже трагічним є, коли вони — як нагороду за свою важку Дон-Кіхотську боротьбу — уважають себе за єдиних носіїв «вільної української науки».

Це трагічне з двох причин. Поперше, таким чином вільна українська наука ідентифікується у своїх і чужих з провінціалізмом, обмеженістю та дилетантством. А це ж і є остаточною метою деяких наших сусідів звести українську культуру, науку, а разом з цим і українську справу на провінціальні рейки. Подруге, така «вільна українська наука» відпихає від себе молоді творчі сили країни нашого поселення, а навіть приспішує процес денационалізації. Не можна ж прикладати два різні мірила до своєї і чужої науки. Я вже залишаю на боці представників другої або третьої генерації, але наші діти, народжені в Європі і виховані в американських школах, попадають у трагічний конфлікт, коли йдеться про проблеми нашого минулого та нашої культури. Дуже часто дані, що їх вони дістають від українського наукового світу, не сприйнятні для них з методологічного та мериторичного погляду і викликають комплекс легковаження всього українського та їхній відхід від української спільноти.

Отже якість української науки — це життєва справа української спільноти. Якість науки залежить від якості її носіїв — науковців. Тому основне завдання української спільноти — виростити високо-вартісних науковців, зміну покоління, що відійшло або відходить. Щоб виростити науковців, треба мати наукову політику. Політика — мистецтво можливого. Отже треба нам призадуматися над тим, що «можливе» українська спільнота може створити для своєї науки. Українська спільнота в діяспорі живе серед різних обставин. На це впливає і кількість українців у різних країнах поселення, міжнародне значення та життєвий стиль даної країни поселення. Тому тут я не траккую проблеми на загальному фоні української еміграції, а тільки заторкую нашу країну поселення, тобто США тим більше, що поза Канадою тут живе найбільша кількість українців-емігрантів, і, крім Радянського Союзу, США є основною політичною силою сьогочасного світу.

З чисто практичної точки погляду я ділю науку на дві системи дисциплін: а) дисципліни, що мають безпосередній стосунок до українства, і б) дисципліни, що такого безпосереднього стосунку не мають.

Тому що сили і можливості української спільноти у США обмежені, ми повинні концентрувати нашу наукову політику тільки на першу систему дисциплін, яку можемо окреслити українознавством. Це не означає, що не треба заохочувати молодих adeptів науки працювати, наприклад, у ділянці ядерної фізики або кібернетики; навпаки, українська громада завжди буде горда досягненнями свого члена в усіх наукових дисциплінах. Але тут йдеться, так би мовити, про «позанаціональні науки», і їх можна вивчати та включатися у дослідчу роботу, працюючи в загальноамериканських наукових установах. Але ще й з іншого погляду неукраїнознавчі дисципліни не мусять бути під безпосередньою опікою української діяспори. Вони гідно репрезентовані на Україні.

Тут треба цілком ясно поставити проблему. Ми — українці тільки тому, що існує Україна. Політична система на рідних землях може нам не подобатися, але ми не маємо права закривати очі на дійсність. Основне завдання української науки на чужині — не полеміка з науковими інституціями в УРСР, а доповнювання їхньої діяльності.

Найвища українська наукова інституція, створена в Києві під час визвольних змагань 1918 року, існує далі, хоч під зміненою в 1936 році назвою — АН УРСР. Після зміни структури в 1963 році вона складається з 3 секцій, що об'єднують 9 відділів з 58 науковими установами, в яких працює 97 дійсних членів (академіків), 125 членів-кореспондентів і кільканадцять тисяч наукових співробітників, лаборантів тощо.

Секції АН УРСР (стан з 1963 року) такі:

I. Секція суспільних наук (в основному українознавство) з двома відділами, кожний з яких має свої інститути;

а) відділ філософії, економіки, історії та права — має 4 інститути що виступають у його назві;

б) відділ лтератури, мови і мистецтвознавства з 3 інститутами.

II. Секція хеміко-технологічних і біологічних наук з 3 відділами (хемії та хемічної технології; біохемії та біофізики; фізіології та загальної біології); у секції працює 13 науково-дослідних інститутів.

III. Секція фізико-технічних і математичних наук має 4 відділи (математики, механіки та кібернетики, фізики, науки про землю та космос; фізико-технічних проблем матеріалознавства); вони об'єднують 19 науково-дослідних інститутів.

Група наук, що з відомих причин від кінця 20-их років не могла вповні розвинути і потребує доповнення науковими силами еміграції, це — українознавчі або, краще висловившись, гуманістичні дисципліни. На них треба нам концентрувати увагу. В основному тут ідеться про три циклі дисциплін: лінгвістично-філологічні, літературні (з етнографією та фолкльором) і історичні (з археологією, мистецтвом та соціологією).

В американській системі науково-дослідна робота ведеться в основному в університетах, а в спеціальних випадках — в автономних, але зв'язаних з університетом, інститутах. Тому характеристичним є, як українське студентство у США зареагувало на потреби української науки. Воно рішило, що єдиний вихід — створити постійну (endowed) катедру українознавства в якомусь поважному американському університеті. І тут треба з визнанням ствердити, що українські студенти не обмежилися самою концепцією, але, не щадячи часу і сил, кинулися реалізувати свою ідею. Як мене поінформував голова екзекутиви «Фонду катедри українознавства» п. магістер Ст. Химич, готівкові впливи в касу ФКУ вже незабаром досягнуть суму чверть мільйона доларів. Ми можемо бути горді цим надзвичайним успіхом нашого студентства, що, як колись на рідних землях, стає і тут в авангарді української справи.

Я багато роздумував над доцільністю такої катедри українознавства. Перш усього мене не задовольняла назва, бо українознавство як університетська дисципліна існувати не може. Катедра може охоплювати тільки один з аспектів українознавства, наприклад, лінгвістично-філологічний, історичний, літературний. Тому що досвід показав, що з деяких причин серед українських студентів у США немає великого зацікавлення українознавчими курсами, я боявся, що довелося б будувати все на участі тільки американських студентів. Отже я пропонував тимчасовій підготовній академічній комісії ФКУ іншу можливість: створити при одному з головних американсь-

ких університетів (наприклад, при Гарвардському) науково-дослідний інститут для вивчення української проблематики, на зразок інших т. зв. регіональних програм чи центрів — Близькосхідній, Російській, Далекосхідній. Такий інститут у складі 6 або 8 науковців міг би притягнути до постійної або контрактної праці також деяких провідних учених у ділянці українознавчих дисциплін, які з огляду на мову, вік або інші причини не могли дістати постійної праці в системі американських університетів і тому не могли б бути кандидатами на посади у плянованій кафедрі українознавства. Мені йшлося про те, щоб збереглася традиція між поколіннями українських учених, щоб старші науковці мали змогу передати свій досвід молодій генерації. Очевидно я виходив із założення, що ФКУ — це єдиний можливий вклад українського громадянства США у скарбницю української науки. Але успіх студентів — а також деяких інших акцій, які не мають такого життєвого значення для українства, як українська наука — заставили мене зробити ревізію у моїх поглядах, і я дозволю собі подати тут мій новий плян.

Він поєднує в собі обидві концепції. Щоб поставити українську науку на належний рівень, нам потрібно створити при одному поважному американському університеті український науковий центр. Він повинен би складатися з трьох кафедр — двох у департаменті славістики (українська мова, українська література) і однієї в департаменті історії (українська історія). Це означає, що, маючи три кафедри, українознавчі науки могли б розвинутися повністю в системі даного американського університету і забезпечити студентам-українцям (і неукраїнцям) повну програму студій.

Випадкові курси з однієї з українознавчих дисциплін не мають, як показав досвід, атракційної сили для студентів, що, не маючи змоги спеціалізуватися в українознавчих дисциплінах (за браком повної програми), практично не в силі впихати у свою звичайно вже і так переповнену програму такі «неповновартісні» курси. Тут лежить основне джерело нещасного українознавчого *circulus vitiosus*: немає в американських університетах українознавчих лекцій, бо замало зацікавлених ними студентів; немає студентів, бо імпровізовані курси надто периферійні для їхньої програми.

Крім того, при університеті, де були б три українознавчі кафедри, треба б за його активною допомогою створити науково-дослідний інститут українознавства. Директором інституту був би, за принципом ротації, один з трьох професорів, що посідали б українознавчі кафедри в університеті, а два його колеги були б його заступниками. Крім них, були б притягнені як наукові співробітники декілька старших українських вчених, які, як згадано вище, не могли знайти працю в системі американських університетів, докторанти українознавчих дисциплін, стипендіяти, що готуються до наукової праці після

докторату, і професори інших університетів, що цікавляться українознавчими дисциплінами під час своєї відпустки (*sabbatical*).

Факт існування трьох кафедр та інституту мав би великий вплив на молоде покоління українців у США, що, бачучи цілком конкретні можливості праці в українознавчих дисциплінах, почало б цікавитися цими науками. Очевидно треба б притягати також і талановитих молодих українців з інших країн нашого поселення.

Українознавчі кафедри та інститут мусіли б бути у постійному контакті з відповідними науковими клітинами Української академії наук у Києві і запрошувати на гостинну професуру (наприклад, під час «саббатікал» професора, який завідує кафедрою), а також і на одно- або дворічне співробітництво в інституті наукових діячів з українських земель. Очевидно, такі зв'язки не могли б не мати впливу на розвиток українського життя на батьківщині.

Я здаю собі справу з того, що мій плян на перший погляд може виглядати фантастичним. Але коли його розглянути ближче, то доведеться ствердити, що це цілком реальна справа. Якби українська громада у США залишила всілякі гучні та безплідні урочистості... , а сконцентрувала свою увагу на пропонуванні тут плян зрілого відзначення відродження нашого національного життя, протягом двох (або більше) років ми легко цей плян зреалізували б.

У керівних американських університетах одна кафедра оцінюється на 500 000 доларів; на дві добре дотовані українознавчі кафедри (з 1-2 стипендіями для студентів) треба одного мільйона доларів; до цих двох кафедр долучилася б ще третя, що її фінансування перебрало на себе студентство, яке вже має готівкою 250 000 доларів. Значить тут потрібно ще 250 000 доларів. Одного мільйона доларів вистачило б, мабуть, щоб один з керівних університетів (який мав би вже три українознавчі кафедри) взяв на себе організацію науково-дослідного інституту українознавства і подбав би про дальші фонди з американських джерел.

Щоб поставити українську науку у США на належну висоту нам потрібно як одноразову пожертву приблизно 2 250 000 доларів. Якби 12 500 українців, свідомих ваги науки для майбутнього нації, склали протягом цього ювілейного року по 100 дол., усі три українознавчі кафедри стали б дійсністю. Якби друга група 10 000 українців склала по 100 дол. у 1968 році, ми мали б науково-дослідний Інститут українознавства. (Очевидно, якщо покажеться що такої суми не можна зібрати протягом двох років, можна б названу суму розкласти на чотири роки, однак не на довше). Українська наука дістала б солідну базу розвитку — і майбутнє української культури на батьківщині і в діаспорі було б забезпечене. Українці США показали б себе зрілими членами української нації, свідомими своїх основних цілей у майбутньому.

*

На бажання учасників дискусії яким, а зокрема проф. Миколі Чубатому, я дуже вдячний за їх доповнення та критику, я додаю тут декілька пояснень, що заторкають деякі важливі проблеми, не порушені у доповіді.

1) Я не називав у доповіді ні УВАН (де я віцепрезидент), ні НТШ (дійсним членом якого я є) з такої причини: обидві установи являють собою еміграційні видання інституцій на рідних землях. Засновані в таборових та переходових умовах, вони в міру своїх можливостей прислужилися і далі прислужуються збереженню української наукової традиції. Але темою моєї доповіді не було питання, як найкраще консервувати існуючий стан української еміграційної науки, а — створення нових кадрів українських науковців у США, спеціально в ділянці українознавчих дисциплін.

2) Визначена кількість студентів є передумовою для впровадження нового непостійного курсу в американських університетах. Якщо ж мова йде про постійну (endowed) катедру, немає жадних умов. Теоретично беручи, постійна катедра може існувати навіть, якби в навчальному році не було ні одного студента. Це я знаю з практики мого університету.

3) Фундатори катедри мають право поставити адміністрації університету умови щодо віровизнання, національного походження кандидата на засновану ними катедру. Університет беззастережно респектує такі клявзулі фундаторів. Це я також знаю з практики університетів, де я працював у характері звичайного професора. Тільки щодо кваліфікацій кандидатів на катедру фундатори мусять очевидно, залишити рішення університетові.

Професор Гарвардського університету д-р О. Прицак виголосив 10 березня 1967 повищу доповідь в нью-йоркському дискусійному «Клубі круглого стола».

ВІД ВИДАВНИЦТВА

На запитання наших Шановних Передплатників повідомляємо, що січневе число нашого журналу (ч. 1/73 за 1967 рік) було вислане їм усім 27 січня 1967, про що кожний міг переконатися на підставі мюнхенської поштової печатки.

Спізнення спричинили засоби поштового зв'язку.

Одночасно подаємо до відома зацікавленим, що додаткові кошти переслання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 6,5 дол. річно.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Журнал «Вітчизна»... «доводить до відома»

У газеті «Літературна Україна» від 17 лютого 1967 редакція київського журналу «Вітчизна» опублікувала таку заяву:

«Редакційна колегія „Вітчизни“, обговоривши прозові твори журналу за минулий рік, уважає за необхідне довести до відома читачів таке: У дванадцятій книжці журналу надрукована новела Я. Ступака „Гордіня“, в якій автор ігнорує історичну правду, в спотвореному вигляді подає епізоди з життя Прикарпаття. Опублікування цієї новели є серйозною політичною помилкою редакції. Редакційна колегія підкреслює, що зміст і дух новели „Гордіня“ глибоко суперечать усьому ідейно-художньому спрямуванню журналу. Зробивши належні висновки з цієї помилки, ми вживемо всіх заходів до того, щоб на сторінках „Вітчизни“ друкувалися тільки кращі твори, які відповідають високим духовим запитам радянського народу».

Що являє собою новела Ярослава Ступака? Як могло дійти до «політичної помилки» в редакції, де кожний твір переходить рентгенівське пересвітлення, щоб у ньому відшукати всілякі ідеологічні або літературно-мистецькі відхилення від визначеної партією «генеральної лінії»?

Ми подамо зміст новели й одночасно процитуємо ті місця, які, на нашу думку, викликали вище наведену реакцію.

Дорко, старий гірняк, що прожив своє життя в злиднях, зумів зберегти горду вдачу, яка була притаманна вже його предкам: на знак своєї гордості ці предки побудували хату на найвищому місці, звідки вони могли дивитися на ціле село. І хоч у цій самоті він міг приховати і злидні, і голод перед людським оком, його хата, трами якої струхнявіли

і світилися вночі як «вовчі очі», стала приводом для насміхів із старого Дорка, що «вигадує із себе гордіню». Дорко вдає байдужого, хоч людські кпини боляче вражають його; потаємно він мріє, «що син вернеться з лісу, і вони поставлять хату з віденськими вікнами».

Але «Дорка не так легко на дринди взяти!... Га-а-а!... Аби йно тільки чужинці з гір пішли та син вернувся з лісу не покалічений. Бо що то дихавичний чоловік тепер сам вартий?»

Далі мова йде про «хлопців, що прийшли з лісу» і зайшли на Доркове обійстя. Дорко пізнав «висельківську бахурню», що пішла «в партизанку бавитися». Почалася розмова:

«— То ви, хлопці, добре зробили, що в ліс пішли. Якби мені Пан Біг дав трохи ліпші очі, то чи я би в тій халупі хоч хвилю сидів? Пішов би-м тих зайшлих бити, що бігме, аж би за ними курилося. Бо тому насінню не вір, як псові. Воно ще ніколи не йшло до нас з хлібом, а вічно за хлібом...»

— Е, Дорку, та у вас язик як у професорів. Але повірте нам: чого при тих зайдах так гори роздвоюються на двояку, як хліб? Не до добра то...

— Я, хлопці, простий гірняк... Народ наш не завсігди такий був. То його прийшли так спаскудили. Мають силу в руках — мусиш на них, як на своїх братів, робити і думати так, як вони хочуть. І як раз у десять років випаде нашому хлопцу подумати самому, то такого надумає, що най його шляк трафить. Але винен у тому найбільше дурний гірняк. Візьмем до слова того Йорка з-над берега. Та май ти, чоловіче, Бога в животі. Хто ж таке видів, аби до своїх людей, що знають тебе, як облупленого, бовта-

ти на тій мові, чия влада в селі? Та ті влади що не день, то інакші, а тобі, мавпо, вже раз і назавши писка не покрутить...»

У наслідок того, «що партизанка усіх чужинців перетовкла в селі», а хтось розповів, що «хлопці» заходили до Дорка, його сусідка віщує йому лихо. Дорко не лякається, він тільки шкодує, що дав «хлопцям замало бакуну».

Однак у село в'їжджають автомашини, і Дорко збирається втекти напоспих у ліс. Але він мусить заховати кудись малих внучат та вагітну невістку. Раптова стрілянина, скерована на його хату, примушує його повернутися додому. Малят він пхає в піч, невістку, що мучиться в родильних болях, тягне на підлогу лягає коло неї і не в силі допомогти їй у тяжкій хвилині. У цій межовій ситуації смертельної небезпеки через Доркову голову пробігають тряпки думок, які кидають жмут світла на різні моменти його важкого життя. Усе крутиться «навколо чужинців, які заколотили старий світ», у якому виріс цей дід:

«Яка то ще в світі дивнота. Приходять в гори одні чужинці, аби бідному гірняку ліпше життя зробити. Опісля приходять інші, боїсько навколо... Чоловік чоловіка вбиває, якби тільки для того й народився на світ білий. І все задля того, щоби ти, гірняче, не був вічним дідом. Але Дорко не глухий, Дорко знає свою немудру правду: прийдуть в гори чужинці, заберуть у тебе сподіванку твою — синів твоїх, як п'ять пальців на руці відберуть, і будуть опісля гори і лише не буде у них тебе, Дорку...»

У міжчасі кулі повибивали вікна, розтропили закамарок припичка, Дід утирає піт молодій жінки, яка корчиться в болях, старається якось потишити її і далі думає своє:

«А йшлося-гадалося про курей, які киркали дідові в голові і яких у діда не стало відтоді, відколи прийшли в гори чужинці. І чувся йому в долонях теплий дотик зслизлих губ Perezimchaty, яке бачило на віку тільки одну зиму і з якого мо-

гла б бути добра корова, якби приїшли не підрізали одного ранку. Спадав на гадку і син, на якого була вся Доркова надія. А, може, вже давно сиру землю їсть, подумав про себе, і така його гіркотава огорнула по хвилині, як ніколи ще».

Але стається жахливе: вогонь займає стріху хати; Дорко вибігає на подвір'я, де куля пробиває його груди; він падає на землю з словами:

«Чужинцю проклятий... Та чи знаєш ти, що робиш? Або навіть ти вкорочуєш нашим людям віку? Чим ми перед тобою завинили? Чи, може, ми посяглися на твої степи, як ти на наші гори? І чи маєш ти якусь святість у серці до отого малого, котре, окрім черева материнського, не виділо більше нічого?...»

Діти викочуються надвір, за ними завалюється догоряюча стріха хати. Вони падають біля мертвого діда, ще чують крик матері, писк немовляти, і неспритомніють. Потім найменше піднімає голову і вдивляється в дідові сльозини, що немов дві зернини викочуються з його очей:

«Спочатку вони були маленькі, дуже маленькі, наче макові зернята. Оті зернята чийсь добрі руки вкинули в землю, і там вони несподівано відчували, що зможуть прорости. На страх собі оті зернята набубнявіли і одного ранку зійшли. А виткнувшись із землі, враз зазмерли, бо дізналися, що прийшли на цей світ невчасно, бо надворі сніги, як тумани, і од них — їм погибель...»

Меншеньке, що дивилося на ці сльози, «так і нічого не зрозуміло» — закінчує свою новелю автор.

З таких німих свідків трагічних подій у післявоєнні роки в західноукраїнських селах та містах виростає та генерація, що сьогодні шукає правди і не задовольняється шаблоновим, партією визначеним, з'ясуванням історичних подій за останні десятиріччя. Хто поверхово прочитав новелю, той, може, й не думається, про яких «чужинців»

іде мова. З перспективи діда Дорка в галицькі Карпати прийшли чужинці з мовою тих солдатів, що з першої світової війни запам'яталися йому як палії та знищувачі — з наказу — читалень «Просвіти», на які так гірко з останнього стягалося бідне галицьке село; — чужинці, які тепер, після другої світової війни, зробили кінець патріархальному світові, що в ньому віками жили наші люди.

Великий прогріх автора лежить, мабуть, у тому, що він не представив діда Дорка як «негативного героя», а змалював його з усіма відтінками теплих та погідних кольорів. Цей дід стоїть перед нами як по-

стать з Стефаникових творів. Стефаниківськими є також психологічне заглиблення і вміння короткими штрихами накреслити чітку постать, поставити її в гостру драматичну ситуацію.

Особливо поетичне, глибоке та оригінальне — закінчення новелі: сльози діда Дорка немов живі зернини хочуть прорости — вгору, до світла їх жене якась сила; але там вони натрапляють на смертоносні для них сніги. Чи можна краще вкласти в образ трагедію післявоєнного галицького села? Тут аж напрошується також парафраза: «А меншеньке таки зрозуміло».

А. Г. Г.

Театральними сценами України

ПРОХОР КОВАЛЕНКО. Шляхи на сцену. Вид-во «Мистецтво», Київ 1964, 290 стор., тираж 2 000.

Це — не шляхи на сцену; це — похід сценами України. Це — не молодість актора і, частково, письменника, співробітника «Рідного краю». Тут розказана безсумнівно найцікавіша половина його життя. Не дарма книгу закінчено підсумком вражень від зустрічей з майстрами дожовтневого й радянського театру: Г. І. Борисоглібська, П. К. Саксаганський, М. К. Заньковецька, І. О. Мар'яненко, А. М. Бучма. У попередніх розділах книги мова була найчастіше про М. К. Садовського, і в мистецькому, і в особистому плані; про О. С. Курбаса описано й деталізовано, головне його постановки в Молодому театрі у Києві на Прорізній і в «Кийдрамте» у Білій Церкві; про О. А. Петрусенко — портрет на тлі гуманської дійсності початку двадцятих років; про Б. Грінченка.

Менше місця в книзі знайшлося для спогадів про М. М. Старицьку, К. Г. Стеценка, Л. А. Пахаревського, О. П. Ратмирову, В. М. Костова-Верховиця, С. Черкасенка, В. Винниченка, С. Васильченка, І. М. Степенка. Зга-

дано також С. Петлюру, як журналіста, пов'язаного з театром М. Садовського.

У книзі П. Коваленка кількома фактами скнаро розказано долю, історію кількох театральних колективів України й устанавлено, також кількома реченнями, генеалогію сучасних драматичних театрів: «... група молодод-театрівців на чолі з Л. Курбасом заклали в Білій Церкві ядро, з якого утворився театр „Березіль” — теперішній Харківський театр ім. Шевченка. Частина акторів Могодого театру на чолі з Г. Юрою утворила у Вінниці театр ім. І. Франка — теперішній академічний столичний театр. Нащадком Державного драматичного театру, яким керував О. Загаров, є теперішній Драматичний театр ім. Шевченка у Дніпропетровському. А на місці Державного народного театру, у якому починав свою акторську й режисерську роботу Б. Романицький, постав театр ім. Заньковецької, що працює нині у Львові» (стор. 144).

«Шляхи на сцену» заплатили,

звичайно, данину «кесареві», однак у книзі славословіє зрівноважено фактичним матеріалом: склад кількох труп України, публікація документів про зроби київських акторів у березні 1917 року — їхні рішення, спроби створення професійної організації; а найнесподіваніше — авторіві свідчення про театральну справу у Києві під час УНР і гетьманату. Зокрема, розказано історію ліквідації Національного театру й створення на його місці Державного драматичного театру та Державного народного театру; підкреслено значення режисерської роботи Г. Гавеського в Національному театрі й О. Загарова в Драматичному. Добре,

що згадано більшовицького комісара київських театрів К. О. Марджанова, власне Коте Марджанішвілі. Автор даремне назвав його просто «російським режисером Марджановим», бо працював він і жив для театру Грузії. До речі, у спогадах Н. Луначарської-Розенель «Пам'ять серця» («Искусство», 1965) йому присвячено великий розділ.

У скромно, дуже скромно виданій книзі багато фотографій, серед них і портрет Л. Курбаса. Просто добірна мова книжки: літературна редакція Б. Антоненка-Давидовича.

О. Із.

Черговий випуск корисного видання

«Слово на сторожі», ч. 4, Вінніпег 1967, 40 стор.

Ми вже подавали огляди попередніх чисел журналу «Слово на сторожі», що його видає Товариство плекання рідної мови за редакцією Я. Рудницького в Канаді. Недавно вийшло з друку четверте число, яке починається невеликим вступом головного редактора з закликом до батьків вживати рідної мови у взаєминах з дітьми і взагалі в родині.

Далі йде стаття митрополита Іларіона (д-ра І. Огієнка) «Рятуймо нашу еміграцію від мовного винародовлення», передрукована з «Рідної мови» (1934, ч. 1), де автор підкреслює значення рідної мови, що є душою народу. Автор скеровує головну увагу на українську еміграцію в Америці й Канаді, закликаючи українців, поруч з англійською, вивчати й українську мову, без знання якої не можна бути, як каже автор, «правдивим українцем».

Такі ж думки про значення рідної мови висловлює й митрополит української католицької церкви в Канаді д-р М. Германюк у статті «Рідна мова — Божий указ». Хто відріка-

ється від своєї мови, той відрікається і від свого народу. Рідна мова — душа народу. Хто відрікається її, той діє проти волі Божої, проти Його наказу. За те й Бог карає, як свідчать приклади кари Божої з нашої історії. Автор спирається на постанови ІІ Ватиканського собору про оновлення християнської церкви в національній різноманітності, в національній і релігійній свободі.

У статті Ю. Шевельова «Шевченкові традиції в українській мові», надрукованій за едмонтонськими «Українськими вістями» від 31 березня 1966, вказується на полідіалектний характер української мови: мовляв, протягом історії насамперед схрещувалися діалекти західні і східні; підкреслюється, як це взагалі відомо з концепцій автора, важлива роля Галичини у формуванні української літературної мови; підкреслюється також роля Шевченка в схрещуванні північних впливів з матеріалом південних діалектів; вказується і на той факт, що останнім часом на Україні панує намаган-

ня спотворити традиції Шевченка — коли Шевченко архаїзував українську мову, то мав на увазі її збагатити, тоді як сучасні працівники мови нібито «збагачуючи» мову, хочуть її розчинити і знищити, дедалі більше запроваджуючи церковно-слов'янськи, які є також і в російській мові. Висновок в автора такий, що «Шевченко, як кожна геніяльна постать, і після смерті веде розмову із своїм народом».

Олекса Горбач у статті «Відмінювання чужомовних наголовків в українському тексті» присвячує увагу головно практичним питанням. Він критикує принцип відмінювати в непрямих відмінках слов'янські (переважно російські) заголовки книжок, творів, установ тощо з чужими закінченнями, властивими даній чужій мові (розвідки... в «Архиве Юго-Западной России»), рекомендуючи зберігати їх в називному відмінку з доданням спереду української прикладки (в газеті «Новое Русское Слово»). Тільки в окремих випадках, на бажання автора, рекомендує до іншомовної форми (заголовку в непрямій відмінку) додавати лише українське закінчення.

А. Вовк у замітці «Словничок для квітлолюбів» висуває думку про створення системи українських назв для всіх рослин нашої флори, на зразок народної системи, яка існує в німців і поляків. В українській мові таким зразком, на його думку, може служити «Словник ботанічної термінології», що його видала Академія наук в Києві в 1928 році. Пізніше видання такого словника (1962) переважає з назвами, однозвучними з російськими. В кінці автор додає малий практичний словник «поправних українських назв найпоширеніших рослин».

З великодньої термінології Є. Онацький («До нашої великодньої термінології») торкається значення слова «воскресіння — воскресення», вважаючи неправильною щодо Христа першу форму. Форма «воскресення», як слушно зазначає автор, походить від «воскреснути», а форма «воскресіння» — від «воскреси-

ти», тому й у Символі віри мова йде про «воскресіння мертвих». А щодо Христа, то — «воскресення Христова». Між іншим, і мені доводилось зводити боротьбу за форму «воскресення Христова», коли я очолював працю устійненням тексту «Требника» української православної церкви у США. Але деякі нерозважні люди, члени комісії, таки потаємно виправили текст по-своєму. Через те й досі панує в «Требнику» таке непорозуміння.

Ольга Войценко з замітці «Зміна прізвищ» говорить про зміну українських прізвищ на американському континенті. Впродовж десяти років Чорні ставали Блеками, Білі — Вайтами, Ковалі — Смітами і т. д. Авторка наводить довгу цитату з газети «Український голос» (Вінніпег, 1930, ч. 38) — як відповідь на питання одного з читачів, яка користь для українців від зміни прізвищ. В цій цитаті розповідається, що зміна прізвища може бути корисною тільки для доляра. Але пошану дає людині не прізвище, а знання, здібності. Навпаки, в Америці щораз більше висувуються люди не з зміненими прізвищами, а з т. зв. чужинецькими прізвищем, тобто з їх оригінальними прізвищами. Автор стверджує, що все ж такі більшість українців Америки й Канади тримається власних прізвищ.

Василь Топольницький у невеличкій замітці пише, що й у кооперативі треба плекати рідну мову. Кооператива мусить дбати не тільки про матеріальне забезпечення своїх членів, але й про духові вартості, зокрема має обов'язок дбати про добру мову для зв'язків з членами і проадою. Автор вказує на хибну, розбіжну термінологію, яка надходить у звітах до редакції «Самодопомога». Потрібні усталені технічні вирази для української кооперації.

Питанняю засмічення української мови присвячені статті Т. Залеського і І. Лучишина, які остерігають від надмірних польонізмів і русизмів. Зокрема другий автор ілюструє свою статтю великою засміченістю

в термінології. За приклад рідномовної сили взято чеську мову в статті Р. Кухара «Рідна мова — джерело чеської сили». Хоч стаття не закінчена друком, а проте і в цій частині на історичному матеріалі показано «виключну вартість мови» в історичному розвитку цієї нації.

В кінці журналу подано інформативні відомості з життя «Товариства плекання рідної мови» та про працю «Українського термінологічного центру» в Америці, а на закінчення подано дві рецензії: К. Кислевського на «Етимологічний словник»

Я. Рудницького (чч. 1-5) та Б. Білаша на працю Ю. Жлуктенка про українсько-англійські міжмовні відносини (вид-во Київського університету, 1964).

Це число журналу «Слово на сторожі» багате на порушену тут численну тематику з української мови. Деякі теми вимагають ґрунтовного опрацювання і для такого журналу не надаються, як, наприклад, статті на тему української термінології. А так взагалі число цікаве різноманітністю матеріалу.

П. КОВАЛІВ

ДВІ КНИГИ

ПРО ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС НА УКРАЇНІ

Іван Кошелівець (упорядник):

ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР

Іван Кошелівець:

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР

«Панорама» — у розмірі 368 сторінок — вибір поезії, прози та критики за останнє десятиріччя підрадянської української літератури.

Ціна — 2.95 дол.

«Сучасна література» — у розмірі 380 сторінок — широкий критичний огляд підрадянської української літератури з низкою екскурсів в історію її становлення та літературних портретів. На матеріалі останніх років автор визначає також тенденції та перспективи дальшого розвитку літератури в Українській РСР.

Ціна — 3.40 дол.

Крім цього, у видавництві «Пролог» появилася збірник статей та есеїв

Юрій Шерех: НЕ ДЛЯ ДІТЕЙ

Ціна — 3.95 дол.

Ці книги ще можна набути в нашому видавництві, в книгарнях або безпосередньо в видавництві «Пролог»:

Prolog, Inc., 875 West End Avenue, Apt. 14 B, New York, N. Y. 10025

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

ПРЕДТЕЧА УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

Левка Івановича Боровиковського (10. 2. 1806 — 14. 12. 1886) не можна вважати «першим романтиком в українській літературі», як це твердять деякі наші літературознавці, а тільки предтечею українського романтизму.

Насамперед кілька біографічних даних про нього і побіжна характеристика його літературної творчості.

Л. І. Боровиковський народився в селі Милошки на Полтавщині в сім'ї дрібних поміщиків старого козацького роду, і це деякою мірою пояснює його консервативний світогляд. Після закінчення Полтавської гімназії в 1826 році він вступив на філологічний факультет Харківського університету, де, крім античних мов та літератури, вивчав також польську мову та літературу в професора Петра П. Гулака-Артемовського, що мало вплив на його зацікавлення романтичною тематикою. (Сюжети його 30 байок запозичені в польського письменника Ігнаца Красицького). З 1830 року до своєї відставки в 1855 або 1856 році Л. Боровиковський учителював у гімназіях: у Курському викладав історію та латинську мову, відтак учив у Новочеркаській середній школі і накінець перейшов у Полтавську гімназію. Перед самою відставкою він працював інспектором середніх шкіл. Решту життя він провів у своєму рідному селі.

Літературну творчість він почав уже в університеті, коли в журналі «Вестник Европы» в 1828 році появилися його поеми «Пир Владимира Великого» (російською мовою) та його перша українська балада «Молодиця». Рік пізніше в цьому журналі появилася його адаптований переклад поеми В. Жуковського «Светлана», яку Боровиковський перетворив на українську баладу «Маруся». Після цього слідували переклади Міцкевича «Фарис» та

«Акерманські степи» і Пушкіна «Два ворона», а крім цього також його два оригінальні твори — «Гайдамаки» та «Смерть Пушкаря».

Коли в 1830 році «Вестник Европы» перестав появлятися, Боровиковський утратив можливість публікувати свої твори. Тільки його «Козак» появилася в збірнику «Украинский альманах» (1831). Лише дев'ять років пізніше «Отечественные записки» надрукували шість його прозових балад російською мовою, а в 1841 році Євген Гребінка опублікував у «Ластівці» шість його балад та дум українською мовою. У 1852 році вийшла книга п. н. «Байки й прибаютки Левка Боровиковського». Багато своїх творів Левко Іванович надіслав Іванові Срезневському (своєму старшому колезі з університету, що згодом став професором), в архівах якого вони пролежали майже 100 років і були надруковані лише в 1930 році в книзі Агапія П. Шамрая «Харківська школа романтиків».

Повне видання творів Л. І. Боровиковського появилася в серії «Бібліотека поета» (Київ, 1957) за редакцією Степана А. Крижанівського, де опубліковані всі відомі твори письменника — 19 оригінальних балад, пісень та дум, 6 перекладів або адаптацій (по два з Міцкевича та Пушкіна, по одній з Горація та Жуковського), 191 байка та «прибаютка» і російською мовою: 3 оригінальні поеми, переклади Міцкевичевих «Кримських сонетів» та 6 прозово-ритмічних балад.

*

Літературознавці та історики української літератури визнали Л. Боровиковського першим поетом-романтиком українського письменства. На мою думку, це — тільки часткова правда: він справді був першим, хто писав на романтичні чи псевдо-

романтичні теми, але творчим визнацем романтизму він не був; він радше передвісник українського романтизму. Він цікавився народним фольклором та любив його, і тільки тому, що українські народні пісні, думи та перекази мають у собі стільки романтичності, Боровиковський, який на свій лад переспівував народну творчість, може декому видаватися романтиком. Якби український фольклор не був за своїм змістом такий романтичний, Боровиковського не можна б зарахувати до «романтиків». Цьому твердженню може протистояти факт, що він переклав з Міцкевича два твори (сонет «Акерманські степи» і «Фарис»), повні романтичних сантиментів. Але ж мова йде про переклади, а не про оригінальну творчість, яка фактично обмежувалася в нього переспівами українських народних пісень. Наприклад, його герої Палій радше подібний до свавільного головоріза, ніж до байронівського романтичного героя або до Гамалії Шевченка. Тому я вважаю Боровиковського етнографом, який, вивчивши українську етнографічну творчість, милувався тематикою та образами, співзвучними з тими, що їх знаходимо в романтизмі.

Цілком слушно писав Олександр Дорошкевич:

«Боровиковський виступає перед нами найбільше як етнограф-народник, що виявляє „любов і допитливість до всього рідного українського відносно мови” і свідомо хоче зібрати та зберегти дорожціні скарби народної творчості. У своїй поетичній діяльності Боровиковський хоче довести, що мова українська здібна не тільки „для вираження смешного и низкого”, і тому він дає серйозний жанр тодішнього письменства — балади, а з другого боку, популярні тоді байки і, нарешті, ліричні п'єси, що в значній мірі наближаються до народної пісні» («20-40-ві роки в українській літературі», Держвидав, Київ 1922, стор. 90-91).

У порівнянні з Гулаком-Артемовським та Гребінкою у Боровиковського вже немає різких грубі-

янтв. Його мова чиста і серйозні теми трактуються з тією тонкістю, яка пізніше зазвучить у поезії Шевченка. Однак ні його зацікавлення фольклором, ні захоплення романтичними образами, не зроблять з нього «першого українського романтика». Для цього бракувало йому відповідного темпераменту. Його значення лежить не в ліриці чи в перекладах, а в байках, а там немає нічого романтичного.

*

Крім байок, Л. Боровиковському принесла славу його балада «Маруся». Згаданий С. А. Крижанівський у своїй вступній статті до повного видання творів Л. Боровиковського («Твори», вид-во «Радянський письменник», Київ 1957) пише:

«„Марусі” судилося стати одним з найвідоміших творів поета і найпомітніших поетичних явищ українського романтизму» (стор. 10).

Сказано досить гарно, але не цілком вірно. Точніше про цю баладу висловився Іван Франко в статті «Дещо про „Марусю” Л. Боровиковського та її основу», в якій він заперечує, що балада була «найвідомішим твором поета». Франко подає всі огляди української літератури в 19 столітті і доводить, що в цих оглядах або нічого не кажеться про «Марусю», або вона названа як переклад поеми В. Жуковського «Светлана». Отож за свідченням Франка ні Костомаров, ні Петров, ні Кониський, ні Дашкевич не звернули уваги на «Марусю» (Іван Франко, «Твори», том XVII, Держвидав, Київ 1956, стор. 280-282). Кому ж вона була відома? Вона була надрукована в 1829 році в журналі «Вестник Европы» і передрукована Франком аж 1902 року.

Однак нас більше цікавить друге твердження С. А. Крижанівського, що, мовляв, балада «найпомітніше явище українського романтизму». Насамперед треба повторити, що «Маруся» не цілком оригінальний твір: її сюжет запозичений у В. Жуковського, хоч оброблення теми оригінальне. До речі, Жуковсь-

кий створив «Светлану» на підставі своєї власної балади «Людмила», яка є неточним перекладом «Ленори» Бюргера, що появилася 1773 року і здобула величезний вплив на європейську літературу. Професор Дж. Г. Робертсон пише у своїй «Історії німецької літератури», що «жадний твір німецького „Штрум унд Дранг“, навіть не „Страждання молодого Вертера“ Гете, яке появилася кілька місяців пізніше, не мав такого далекого впливу на інші літератури, який мала „Ленора“ Бюргера; вона суттєво допомогла ввести в життя романтичну течію в Європі». Іншими словами, ця балада стала початком німецького та європейського романтизму. Не дивно, що російський поет Жуковський захопився нею і, адаптуючи її, став предтечею російського романтизму. Таке саме сталося з адаптацією Боровиковським «Ленори — Светлани — Марусі»: він передвісник українського романтизму.

Але й це твердження треба трактувати з певним застереженням. Бо з усіх передтеч романтизму Боровиковський мав найслабший вплив. Бюргерова «Ленора» викликала справжній переворот у псевдокласицистській німецькій (та європейській) літературі. Сюжет «Ленори» не мав нічого подібного з сюжетами в німецькому фолкльорі. На думку І. Франка, цей сюжет орієнтального походження. Отож «Ленора» була чимось новим, нечуваним, потрясаючим. Щодо Жуковського, йому також пощастило: взявши сюжет у Бюргера, він створив з нього російську легенду; його Светлана не німкеня, а росіянка; його балада має чисторосійський колорит. Між «Светланою» і «Ленорою» подібність є тільки в тому, що вночі мрець приїжджає за своєю коханою; а різниця між «Светланою» і «Марусею» лежить тільки в тому, що Маруса — українка, і що вірування в баладі — українські; весь сюжет і побудова балади та сама, що в російській баладі. Франко, порівнявши обидві балади — рядок за рядком, дійшов до такого висновку:

«...Значить: зміст, букву і форму своєї „української балади“ Боровиковський взяв у Жуковського. Та проте простим перекладом твору Жуковського „Марусю“ назвати не можна. Детальне порівняння обох поем показує значні різниці і виправдує слова Боровиковського, що він опрацював у своїй баладі вірування та легенди українського народу» («Твори», том XVII, стор. 283). А далі: «Його Маруса не костюмова Светлана, це — українська сільська дівчина; її суджений — не сентиментальний коханок у селянському костюмі, але український парубок» (там же, стор. 286).

Але справа не в цьому. Йдеться про те, що як предтеча українського романтизму Л. Боровиковський написав (випадково чи продумано) твір на зразок того твору, який став передвісником романтизму взагалі; однак своїм твором він не міг потрясти своїх сучасників так, як це зробили предтечі романтизму в інших народів. Усі його сучасники напевно читали «Светлану» Жуковського, яка на них не зробила, мабуть, потрясаючого враження. Просто тому, що в українському фолкльорі такий сюжет уже існував аж у трьох варіантах. І. Франко писав з цього приводу:

«Цікаво, що в збірках російських казок ми не знаходимо такої, яку б можна вважати первовзором „Светлани“ Жуковського, натомість маємо аж три подібні версії, записані з уст українського народу» (там же, стор. 289).

Отже для українських етнографів, фолкльористів та романтиків тема «Марусі» новою не була і тому ця тема не могла потрясти їхню уяву. Балада «Маруса» звернула на себе увагу тільки тим, що Левко І. Боровиковський цією баладою довів, що українська мова дозріла і для серйозних літературних творів. У цьому його заслуга. Його доказ згодом підтвердив Шевченко — найкращий представник українського романтизму.

Данило СТРУК

Матеріальне стимулювання робітників

Кореспонденти західніх газет у Радянському Союзі повідомили, що серед радянських робітників шириться незадоволення. Економічна реформа не дає їм обіцяних матеріальних благ. Такі повідомлення можна знайти також у радянських газетах. Наприклад, московська газета «Труд» опублікувала 17 січня 1967 статтю під заголовком «Господарська реформа, рік другий», де зазначила, що із Запоріжжя і багатьох інших міст робітники пишуть листи і висловлюють незадоволення з приводу того, що «на деяких підприємствах, які працюють по-новому, преміювання здійснюється так: премії дають інженерно-технічним робітникам і не виплачують робітникам».

У цьому нічого дивного немає і багато економістів це давно передбачали. Фахівці твердили, що перед тим як переводити підприємства «на нову систему», на них треба створити так званий «пусковий імпульс» — певний грошовий резерв, який дав би можливість уже в першому році переводу підприємства на нові рейки платити робітникам за добру працю добрі премії. В протилежному випадку у робітників може виникнути недовір'я до реформи. Для застосування «пускового імпульсу» на підприємствах їм треба виділити певні суми з державного бюджету. В цьому сенсі висловився, наприклад, начальник відділу Держкомітету для питань праці і зарплатні С. Шкурко. В одній з своїх статей він писав:

«Не можна не враховувати, що рівень премій та інших стимулюючих виплат у багатьох галузях тепер ще низький... Тому для того, щоб підсилити матеріальне зацікавлення робітників у підвищенні ефективності виробництва, доцільно вже у перший рік дії нової системи поповнити засоби, призначені для матеріального стимулювання,

враховуючи, що внутрішні ресурси підприємств і окремих галузей можуть виявитися для цього недостатніми. У дальшому збільшення премій та інших виплат з фондів підприємств відбуватиметься в міру росту економічної ефективності їхнього виробництва» («Экономическая газета» ч. 8, лютий 1966).

Однак керівники партії та уряду не погодилися з тим, щоб джерелом додаткових засобів став державний бюджет. Тому вже з початку запровадження реформи було відомо, що на багатьох підприємствах робітники за підсилену працю або не отримають жадних премій, або ці премії будуть такі мізерні, що про них не варто й говорити. Так і сталося.

Київський журнал «Економіка Радянської України» опублікував у своєму числі за січень 1967 року статтю відомих економістів О. Лібермана і В. Найдьонова. Вони пишуть, що на шахтах Львівсько-Волинського басейну, які першими перейшли на нові умови роботи, «були уцімлені інтереси передових колективів». Обидва автори вимагають, щоб «не стримувати зростання заробітної плати там, де воно досягається за рахунок кращого використання робочого часу і підвищення продуктивності праці, запровадити додаткові премії за підвищення якості продукції, за економію матеріалів». А далі: «Необхідно прискорити створення всіх передумов для децентралізації плянування фонду заробітної плати... При переході до плянування фонду зарплати знизу не слід побоюватися надмірно різного підвищення витрат на заробітну плату».

Ліберман і Найдєонов не пишуть, хто саме побоюється з н и з у відчутно підвищити заробітну платню робітників. Але це не тяжко догадатися: очевидно ті, що знаходяться в г о р і, тобто політбюрократи ЦК КП-

РС. Саме вони прагнули примусити робітників значно напруженіше працювати, даючи їм за це мізерну додаткову винагороду. Для них економічна реформа була чимось на зразок нового видання стаханов-

щини. Але робітники не хочуть нової стахановщини. Вони вимагають відчутного підвищення заробітної платні.

А. К-ИЙ

Консерви для людей...

Не зважаючи на те, що нереалізовані запаси плодоовочевих консервів у крамницях і на торговельних складах України досягли великих розмірів, керівні органи пропагують програму будівництва нових консервних заводів на Україні. Пояснити це можна двома міркуваннями:

Поперше, керівники партії та уряду хотіли б краще використати зимою робочі руки колгоспників та робітників радгоспів і тому рекомендують колгоспам та радгоспам, які мають сади, будувати власні невеликі консервні заводи для переробки своїх плодів. Подруге, партійне керівництво втратило надію, що за умов централізованого плянового господарства і державної торгівлі колись удасться як слід налагодити продаж населенню свіжих фруктів. У колгоспах та радгоспах більшість фруктів гние, в той час як у містах крамниці порожні і люди, як правило, не можуть їх купити. Тому, на думку партійних діячів, з двох зол треба вибирати менше: оскільки досвід десятиріч вчить, що за умов комуністичного режиму не вдасться організувати нормальне постачання населенню свіжих фруктів, треба на місцях переробляти фрукти на консерви і в такий спосіб зменшити втрати.

Ідучи за «духом часу», колгосп імені Ватутіна Хмельницької області збудував власний невеликий консервний завод для переробки своїх фруктів та овочів. Необхідність піти на цей крок кореспондент «Радянської України» Казимір пояснив такими словами:

«Сад і город могли б дати щонайменше півмільйона карбованців доходу за сезон, а дають ледве 100 тисяч. Чому створилося таке становище? А тому, що на виконання державних плянів потрібно 20-30 відсотків валового збору фруктів і овочів. Решту врожаю колгосп мусить реалізовувати, так би мовити, самодіяльно. Отут і починається „ходіння по муках“... Уродило добре, а збувати немає куди. Не рік і не два гинула продукція саду й городу. І тому колгоспники артїлі імені Ватутіна одногослосно вирішили: будувати у себе плодоконсервний завод». («РУ», 25. 11. 1966).

До колгоспу імені Ватутіна тепер приїжджають за досвідом голови колгоспів Городоцького та інших районів. І кожному з них голова колгоспу імені Ватутіна рекомендує будувати власний консервний завод.

Що ж станеться, коли досвід згаданого колгоспу масово пошириться? А станеться те, що голова кожного колгоспу, бажаючи уникнути «ходіння по муках», тобто, щоб не завдавати собі клопоту з продажем свіжих фруктів та городини, намагатиметься все більшу кількість яблук, груш тощо переробляти на консерви. І в містах України ще тяжче буде купити свіжі сільсько-господарські продукти, ніж сьогодні.

У радянських газетах часом можна знайти статті про велике значення вітамінів для здоров'я людини. Наприклад, «Правда України» опублікувала 30 грудня 1966 статтю під заголовком «Вітаміни і вік». Але дивна річ, овідомо чи не сві-

домо, газета забула сказати, що головним джерелом вітамінів для людини є свіжа гордина, але ні в якій разі не зроблені з них консерви. Бо ж на кожному консервному заводі фрукти і овочі варять, а це веде до знищення великої кількості вітамінів. Тому шлях, на який сьогодні штовхають колгоспи, неминуче приведе до погіршення народного здоров'я. В інтересах народного здоров'я є не збільшення виробництва консервів за рахунок зменшення продажу свіжих овочів, а навпаки, скорочення виробництва консервів і збільшення продажу свіжої гордини.

В обережній формі ці думки висловив у газеті «Правда України» (14. 12. 1966) кандидат економічних наук Д. Чухно. Він виступив з критикою проекту Держплану Української РСР збудувати в Криму Нижньогорський консервний завод, для переробки щорічно 30 тисяч тонн гордини. В його статті ми читаємо:

«Понад половини усієї продукції, яку має переробляти Нижньогорський завод, — яблука. І які яблука! Чудові, відомі в усьому світі зимові сорти... Але для чого ж їх переробляти і перетворювати в повидло, компоти тощо. Чи не краще вивозити їх в усі кінці країни у свіжому вигляді?»

Звичайно, краще. Але біда в тому, що цьому на перешкоді стоїть існуюча економічна система.

...а яблука для свиней!

За інформаціями журналіста І. Фалька з Кривого Рогу, які опублікувала київська «Робітнича газета» від 4 листопада 1966, «ще один відділ робітничого постачання може одержати таку картоплю, як криво-ріжці». Півтори тисячі тонн картоплі, які Красилівська заготконтора відправила до різних відділів робітничого постачання, були тнилими ще перд їхньою відправою з заготівельної контори. Постачання населення городиною не функціонує

як слід. А як справа з яблуками, грушами тощо?

За ствердженням московської газети «Известия», «фруктів у нас не вистачає». В числі від 25 жовтня 1966 ця газета в статті «До питання про яблуко» писала, що «в багатьох країнах збирають сьогодні 20-25 тонн фруктів з гектара — у сім-дев'ять разів більше» ніж у Радянському Союзі. Але й малий зібраний урожай в Радянському Союзі не використовують як слід.

«Не так ми багаті фруктами, — писала газета «Известия», — але по суті в нас дві третини плодів не іде на користь. Ми тепер закупаємо з того, що виробляється, не більше тридцяти відсотків. Решта сімдесят — надаремно витрачені засоби і праця, підірвана віра людей у корисність і необхідність своєї праці».

Наочний приклад того, що сталося 1966 року з двома третинами зібраних на Україні і в усьому Радянському Союзі фруктів, дає доля яблук, які зібрав колгосп імені Держинського Варського району Вінницької області. Колгосп має великий сад. Урожай був добрий, дерева аж гнулися від плодів. За наказом колгоспного начальства колгоспні машини навантажили яблуками і повезли продавати консервним заводам. Браїлівський завод відмовився від яблук. Керівники Могилів-Подільського плодоконсервного заводу навіть не подивилися на них. Шаргородський соко-морсовий завод колгоспні машини навіть до воріт не допустив:

— Ви з неба впали, чи що? Не бачите наших потужностей? Ах, бачите! Тоді повертайте назад.

І колгоспні машини повернули. Та прямим курсом на свиноферму, бо яблука вже були зіпсовані.

Про це розповіла газета «Радянська Україна» 29 жовтня 1966 в замітці під заголовком «Льоха на дієті» і додала: «Отак сіли на яблучну дієту свині в колгоспі імені Держинського. Та якби тільки тут!»

Населення міст здебільшого не може придбати собі свіжих яблук,

груш, бо їх не вистачає, а в колгоспах дві третини зібраного врожаю гниють і їх викидають свиням.

Кореспонденти газети «Советская Россия» Попов і Сорокін розповіли 17 вересня 1966 в своїй газеті, що в Краснодарі, центрі Кубані, овочеві крамниці порожні: «Годинами тут можна шукати свіжий помідор, диню, грушу, та так і повернутися з порожніми руками... Щоправда, на південних базарах є достаток всіляких харчів з індивідуальних садів і городів. Але ціни такі високі, що не кожний може відважитися підійти до прилавка».

Читаючи ці рядки кореспондентів московської газети, кожна логічно думаюча людина скаже: виходить, колгоспна система і державна торгівля не спроможні забезпечити міське населення городиною. Єдиним порятунком для мешканців міст є індивідуальні сади та городи працюючих і недержавна торгівля. Ціни на городину на базарах високі тому, що індивідуальні господарства продукують її надто мало. А продукують вони надто мало, бо партією

дозволено індивідуально обробляти лише мізерні клаптики землі. Якби обмеження щодо розміру індивідуальних ділянок землі були ліквідовані, якби розмір цих ділянок збільшили за рахунок земель колгоспів та радгоспів, тоді проблема постачання городиною міського населення була б розв'язана цілком задовільно, так само як вона майже задовільно була розв'язана у другій половині двадцятих років за часів НЕП-у.

За свідченням газети «Известия» радянські колгоспи збирають з одного гектара садів у 7-9 разів менше плодів, ніж приватні господарі в «капіталістичних країнах». І за свідченням цієї газети, дві третини зібраних колгоспами фруктів гниють і пропадають. Це означає, що населення Радянського Союзу має від одного гектара колгоспних садів приблизно у двадцять чотири рази менше користі ніж та користь, яку має населення західних країн від одного гектара приватних садів.

А. К-ИЙ

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку
книжка есеїв та мистецької творчості п. н.

ГНІЗДОВСЬКИЙ

Книжка має 180 стор., у тому числі 60 стор. репродукцій образотворчих праць мистця.

Ціна: в м'якій оправі — 3,5 амер. дол., у твердій — 5,— амер. дол. або рівновартість цієї суми в даній країні.

Замовлення просимо адресувати до:

“Prolog“, Inc.
875 West End Ave., Apt. 14B.
New York, N. Y. — 10025, U.S.A.

або до видавництва «Сучасність».

З М І С Т

Іван Гнатюк. Відгомін життя	3
Альбер Камю. Гість	7
Яр Славутич. Св. Софія Царгородська	18
Олекса Ізарський. Чудо в Мисловицях	19
Остап Тарнавський. «Камінний господар» Лесі Українки у постанові режисера Володимира Лисняка	42
Володимир П. Стахів. Тіто, Чавшеску, Гомулка — «буржуазні націоналісти» чи, може, тільки «націонал-ухильники»?	49
Богдан Кравців. П'ятий з'їзд письменників України	54
Микола Михалюк. У Луцькій обласній бібліотеці	65
Богдан Винар. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції	81
Ярослав Рудницький. Під синьо-жовтим прапором з тризубом посередині	89
Пантелеймон Ковалів. Ще про дієприкметники в українській мові	98
Омелян Прицак. Організація і завдання української науки у США	107
Критика і бібліографія. Журнал «Вітчизна»... «доводить до відома» (А. Г. Г.) — Театральними сценами України (О. Із.) — Черговий випуск корисного видання (П. Ковалів)	115
Огляди, нотатки. Предтеча українського романтизму (Данило Струк) — Матеріальне стимулювання робітників (А. К-ий) — Консерви для людей... (А. К-ий)	121

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Dufourstrasse 15
Burgdorf, Schweiz

Швеція: Kurylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postcheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Зажадайте наш

новий КАТАЛОГ 1967

для подарунків («подарки»), товарів
радянського промислового вироб-
ництва.

Для висилки пакунків з наперед
оплаченим митом дійсним залишає-
ться нам цінник ч. 7.

Через ЛІНДЕКС можете подо-
рожувати до Радянського Союзу лі-
таками, залізницею, автобусами та
власними автомашинами.

На Ваше бажання ми радо наді-
шлемо Вам наш каталог подорожей
на 1967 рік.

Ваша фірма:

LINDEX GmbH & Co. KG

Versand — Reisen

8 München 27 — Rauchstr. 5
Tel.: 48 16 27, 48 13 75, 48 20 38
Telex: 05-23173

Bundesrepublik Deutschland

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

на місячник «СУЧАСНІСТЬ»
на 1966 рік

одно число річно:

Австралія	0,70	7,— дол.
Австрія	20,—	200,— шил.
Англія	0:6:0	3:0:0 фун.
Аргентина	40,—	400,— пез.
Бельгія	40,—	400,— бфр.
Бразилія	80,—	800,— круз.
Венесуела	3,—	30,— бол.
Голляндія	3,—	30,— гул.
Канада	1,—	10,— дол.
Німеччина	3,—	30,— нм.
С Ш А	1,—	10,— дол.
Франція	3,80	38,— ффр.
Швейцарія	3,20	32,— шфр.
Швеція	4,—	40,— кор.

КАТАЛОГ КНИЖОК

нм ам. дол.

***	Арка — журнал літератури, мистецтва і критики р. 1947 ч.: 1, 4, 6; 1948 ч.: 2, 3-4, 5 кожне число	0,50	0,15
Барка Василь:	Правда Кобзаря , стор. 288	7,50	2,00
Бикав Василь:	Мертвим не болить , сор 196	10,00	2,50
Галайчук Богдан:	Нація поневолена, але державна , стор. 100	0,50	0,25
Голуб Всеволод:	Україна в Об'єднаних націях , стор. 82	0,50	0,25
Гриньох Іван:	Вселенський Собор, Ватиканський II , стор. 70	2,50	0,75
Гриньох Іван:	Слуга Божий Андрей — Благовісник ед- ности (полотняна оправа), стор. 222	11,00	3,00
Гуменна Докія:	Діти чумацького шляху , т. I, стор. 140	2,00	0,50
	" " " " , т. III, стор. 166	2,00	0,50
Діма:	Росяні зорі, поезії , стор. 32	0,50	0,20
Домонтович Віктор:	Доктор Серафікус , повість, стор. 174	0,75	0,20
***	Доповідь М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС		
	Лист укр. в'язнів до ОН , стор. 104	2,50	0,75
***	Збірник УЛГ , стор. 336	12,00	3,95
***	Злочини комуністичної Москви в Україні, влітку 1941 , стор. 86	1,75	0,50
Кононенко Кость:	Колоціалний визиск — основа совет- ської індустріалізації , стор. 28	0,75	0,20
Кононенко Кость:	Наукове дослідження , стор. 68	0,75	0,20
Кошелівець Іван:	Нариси з теорії літератури , стор. 130	4,00	1,00
Кошелівець Іван:	Панорама найновішої літератури в УРСР , стор. 368	10,00	2,95
Кошелівець Іван:	Сучасна література в УРСР , стор. 380	12,00	3,40
Кравців Богдан:	На багрянному коні революції, (Реабіліта- ційний процес в УРСР) , стор. 64	1,75	0,50

(Далі на 4 стор. обкладинки)